

САРВАР АЗИМОВ

Сайланма

Икки томлик

Биринчи том

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Лениннинг ҳамisha тирик да-
ҳосига содиқ қолиш — буюк
бахт!

ЗАМОН ДРАМАСИ

Уч парда, тўққиз кўринишда

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

С об и р — савет ёзувчиси.

С и л ь в и я — ғарб адибаси.

А з и з Қ а м о л — революцион ҳукумат раиси.

Ж а м и л а б о н у — унинг онаси.

О т а Д а р х о н — Олий мажлис раиси.

М а л и к М а ҳ м у д — Азиз Камолнинг ёрдамчиси, полковник.

О й и ш а — Коммунистик партия раҳбарларидан бири.

Ж о б и р А н с о р — ҳарбий нозир, генерал.

Ф о з и л б и н н и А ё з — ташқи ишлар нозир.

Н о с и р Ж а в д а т — маориф ва маданият нозир.

Н и з о м В а л и — зироат ва саноат нозир.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д — шайхулислом.

Н у р ж а ҳ о н — қирол Ҳумоюн қизи.

Б э л л С м и т — элчи.

Ғ у л о м а к а — ошпаз.

Н а з и р б у в а

Б у р г у т а л и

К е л и н

К у ё в

Б е в а х о т и н

Д е ҳ қ о н

И ш ч и

Т а л а б а

О ф и ц е р

А ё л

Э р к а к

У л а м о

М у л л а в а ч ч а

Х о н и м

Ж а н о б

Қ и з

Й и г и т

П а р д о з ч и

Халқ вакиллари, давлат мансабдорлари, ҳарбийлар,
санъаткорлар, ёлланма каллакесарлар.

Воқеа яқинда озодликка эришган давлатлардан бирида, XX асрнинг
олтмишинчи йилларида кечади,

БИРИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Чапда Собир ва ўнгда Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*хаёлга толган, қалам тебратмоқда*). «Ассалом, месье Собир! Мактубингизни олдим. Ташаккур!

Қаламкаш дўстим, мақсадсиз санъатда на имон ва на хосият бўлиши мумкин, деганингиздан сўнгги асаримни ўқиганингиз маълум бўлди. Немис-фашистлар концлагерида туғилиб, ажабки тирик қолган, етимлик—дарбадарликнинг тайғоқ, дайди кўчаларида ҳам одамлик шаънини бой бермай, тавбаки, шу кунларга етиб келган Сильвиянинг — сизга ёт қирғоқ адибасининг ҳозирги ҳаёти денгиз тўлкинидаги писта пўчоқнинг ўзгинаси десам, янглишмасман.

Нима қил дейсиз? Улуғ Октябрларингга ҳурматим чексиз. Морис Торез тобутини елкамдамас, бошимда кўтардим. Аммо социализм идеаллари тўласича менга ботмайдди. Кўз ўнгимдаги муҳитда эса (*сиз уни, бемор империализм олами, деб атайсиз*) инсон ва гўзалликни сариқ чақага тиккан иблисона жазава айни авжида.

Бродвей билан плац Пигалнинг фаҳш булуту тошқиндай босса, Фарбнинг ақли ҳисобланган Кеннеди боши фарбчиларнинг ўз қўлида мажақланса, кичкинагина Вьетнам устига офатдай ёпирилишса, Грецияда қирғин, Осиеда фитна, Америкада давлат тўнтаришлари, Европада янги фашизм тўлғоғи... авж олса... Иккинчи жаҳон урушидаги қурбонлар ҳам дунёнинг ақлини киритмабди-да!

Энди айтнинг-чи, ана шу саросима тўфониде «писта пўчоқ» нинг исёнидан не фойда? Ҳаёт оқимида лоқайд, ҳа, лоқайд тирикчилик ҳаловатини кўзлашдан ўзга нечук нажот бор? Сизнинг ёзувчи—жаҳон тақдирига жавобгар; инсон саодати, олам тинчлиги йўлида толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилмоғи зарур қабиллидаги фалсафангизни қандай англашим керак?! Етар, тўйдим дунёсидан, куним ўтса — бас!

Сизга саломатлик, ижодий бахт тилайман. Эсингиздан чиқарманг мени. Ҳурматингизга содиқ—

Сильвия».

С о б и р (*дарёдай уйғоқ*). «Мадам Сильвия, саломим ва яхши тилакларимни қабул қилгайсиз!

Бор ҳақиқатни юзга айтган ва уни ҳазм қилиш камолига эга бўлган кишиларгина дўстлик ҳурматига содиқ қолишлари мумкин. Асарингиз ва хатингизни ўқиганимда доно Шарқ тўқиган бир ривоят кўнглимдан ўтди. Афв этинг, шуни эсингизга солмоқчиман.

Икки дўст (*бири кўр экан*) узоқ сафарга чиқибдилар. Саҳройи Кабирда кўрнинг қамчиси қўлидан тушиб кетади. У отининг жиловини тортиб, қамчини излайди. Бир заҳарли илон тун совуғида карахт, қотиб ётаркан. Кўр уни қамчи деб олганича отига минади. Кўзи очиқ ҳамсояси унинг қўлида илонни кўргач, ошиқади:

— Дўстим, қамчи хаёл қилиб олганинг заҳарли илонку! Ташла!

— Епирай, оллоҳим-ку, менга эски қамчи ўрнига янгисини раво кўрибди. Нима? Уни мендан тортиб олмоқчимисан?

— Эй, нодон дўстим, сендан қамчи тама қилаётганим йўқ. Аммо ҳамроҳликнинг шартларидан бири—йўлдош хатарда бўлса, уни огоҳ қилишдир. Тезроқ ташла уни!

Бу сўзларини ўжар кўрга маъқул қилишга улгурмасданоқ, одам қўлининг ҳароратидан жонланган илон уни чақади ва ҳалок қилади.

Шу-шу, «кўр тутганини қўймайди» мақоли яшар эмиш.

Азиза Сильвия, изоҳга ҳожат бўлмаса керак. Мен ҳануз сизни теран ақл, ўткир кўз ва ноёб истеъдод соҳибаси сифатида қадрлайман, тутганини қўймайдиган кўрнинг ўжарлиги сизга ярашмайди. Дарвоқе, ўз муҳитидаги ҳалиги газандаликларни кўра билиш бунинг исботи.

Инсон ва олам тақдири юрагингизга яқин бўлгани учун ҳам сиз номуси ўғирланган қиз боладай азоб чекмоқдасиз. Бу азоб оташида тобланиш сизга, илҳомингизга куч беришига, сизни янги ҳаёт ғоялари соҳилига олиб чиқишига, негадир ишонгим бор.

Тошкентлик дўстларингиз сизни—илҳом шайдосини ватанингиз Францияда яратилган «Интернационал» воҳрислари орасида кўришни орзу қиладилар. Ниятимиз холис.

Жайрон кўзли муҳтарама, ҳаёт ва ижод йўлидаги изланишларингизга барака. Кўришадиган кунлар ҳам бўлар ахир. Сизга ҳам руҳий, ҳам жисмоний сиҳат-саломатлик истаб қолувчи ихлосмандингиз—

Собир».

Сильвия. «Месье Собир, салом, табибим!

Тап тортмай савалашни сиздан ўрганмоқ лозим экан. Тошни тешар газаб, қулфидилни очар самимият... Хуллас, сўзлари шибба мактубингиздан хафа эмасман, заршунос.

«Янги соҳил» ҳақидаги ниятингизга ҳозир бирон жавоб айтолмайман. Уртада «тақдир» муаммоси бор. Мана бир мисол:

Линкольн 1860 йилда, Кеннеди эса 1960 йилда президентликка сайланишган. Иккиси ҳам жума куни, ўз хотинлари кўз олдида ўлдирилади. Линкольн вориси бўлиб Жонсон исмли одам президент қилиб кўтарилди. Кеннедининг вориси ҳам—Жонсон, Линкольн котибаси—Кеннеди исмидаги аёл президентнинг театрга боришига (маълумки, Линкольн театрда ўлдирилганди) қаршилик кўрсатган бўлса, Кеннедининг ҳам котибаси Линкольн деган аёл унинг Далласга, президент ўлдирилган ана шу қаттол шаҳарга сафар қилишига тиш-тирноғи билан қарши турган...

Ана кўрдингизми, гап номуси ўғирланган нарсдай азоб чекишдамас, гап тақдири азалда. Шунга кўра шоир Фафур Ғуломнинг «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» сатри галат хаёл. Социализмми, капитализмми—бари бир чувалган дунё чувалганича, жумбоқлигича қолаверади: бойлик ва гадойлик, тўқлик ва шўхлик ҳам шундан. Имперализм билан коммунизм ўртасидаги туб зиддиятлар ҳам шундан. Бугун «Миллий социализм», «Халқ капитализми»; эртага «Ислох социализми», индинга «Демократик социализм» ҳақида жар солиб, ярим йўлда дами чиқиб кетаётган «Учинчи олам» эл-юртининг заҳматлари ҳам ана шундан. Нафис адабиётда ҳам айни ҳол, жонон йигит!

Собиржон, қандай, тутун қайтаришда Рим Папасидан ҳам ўтказвордим шекилли? Ўзр, саҳарда, табибим деб, шомда ирғишлаганим учун кечирим сўрайман. Ҳа, аёл нарсанинг табииати айни шамол—чаманзор ҳам, сассиқ кўлнинг юзи ҳам уники.

Тошкентлик дўстларим ниятига келсак, майли, даҳанаки жангни йиғиштириб, «Учинчи олам» мамлакатлари кечмишини ўрганишга бел боғладим. Исбот ва далилларим мағзини ундан кейин чақарсиз. Хуллас, Сильвия—«Фигаро» газетасининг махсус мухбири (биламан: «Фигаро» ни ёмон кўрасиз)... Юрган—дарё эмиш! Африка сафарига тушаман.

Месье Собир, сеҳргар Париж, Сена қирғоқлари, Мон-мартр сизни ўлардек соғинишган. Балки, келарсиз? Ёки

сафар йўлларида учрашармиз? Хайр, табибим. Висол орзуси билан шод дўстингиз —

Сильвия».

С о б и р. «Салом, мадам Сильвия!

Қарорингиз менга маъқул. Нотинч замонамиз «сир-асрори» га калитни ўз сўзлик одам асаби саросимаси—ҳаётнинг ўзидан изламоқ—ажиб муддао. Толеимга шукур, меҳнатим анча енгил тортибди. Хоним Сильвия, бу («Шамол» ҳақидаги фикрингиз афсусгагина лойиқ) кифтингизга қўнган илҳом парисидан дарак!.. Гарчи, бетайин «Фигуро» газетасида ишлашингиз мени бир қадар ташвишга солса-да, Африка сафарингиз қутлуғ бўлсин.

Африка қитъасида 150 йиллар чамасида колониал офат зулмини чеккан, қон кечиб озодликка эришган мамлакат бор. Ўйлашимча, ўша юрт озодлигига қарши янгидан бошланмиш тажовуз шу кунларда ғоят ловиллаган пайт. Келинг, ана шу диёр жафокаш халқининг кечмиш-кечирмишларини бирга кузатайлик.

Сизга чидам, ғайрат тилаб қолувчи дўстингиз—

Собир».

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Ҳарбий нозир боғи. Оқшом. Хонаи хос. Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад, Бэлл Смит. Бақамти суҳбатнинг долзарб пайти.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Алалхусус, бу шайтоний кашфиётга ақл бовар қилмайди-я!

Н и з о м В а л и. Ватанимиз янги дастури—ислом социализми бунёдга келармиш... Ҳа-ҳа-ҳа...

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Эй-й, кулманг! Озодлик, инқилоб дея онҳазрати қирол Ҳумоюнни ўлдирдиларинг... Хўш, эл-юртимизни кофирлар оёғи остига ташламоқ ҳаракатида юрган Азиз Камолнинг ўзи ким?

Н и з о м В а л и. Ҳей, ўша, товариш Ойишанинг бир ўйнаши-да!

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Иттифоқо, иккисини ҳам қўшмозор қилиш фурсати аллақачонлар етишган.

Ж о б и р А н с о р. Биродарлар, жўжахўрозлик сизу бизга ярашмайди. Қизишманг!.. Марҳамат, саиди нозир!

Ф о з и л б и н н и А ё з. Жаноблар, тил қичитишдан нарига ўтмаслик—телбалар одати. Ташқи ишлар назоратида шу одам иллизини қирқавериб тепакал бўлдим, мўйловимга қиров тушипти.

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бир жойда туриб қолган обиҳаёт ҳам сасир.

Фозил бинни Аёз. Сабр қилинг. Шайхулислом... Замон синовлари қаршисида капитализми ҳам, социализми ҳам чавақланиб ташланди. Бирида одам боласини капитал қул қилса, иккинчисида инсон деган буюк раҳмат давлат гумаштасига айланади, холос.

Низом Вали. Войвоёк мучал сайди раис Азиз Камол кашф этган «Ислом социализми» ҳам шу гурзи остидами?

Фозил бинни Аёз. Унисини ўзларидан, зироат ва саноат нозиридан билсак?

Низом Вали. Сиёсату дипломатия мен учун ўт билан сув.

Жобир Ансор. Нондек пиёлага чўкиш-чи?

Низом Вали. Аммо тусмолимча, имони нарёгда турсин, гўрлариям қўшилиб битган. Ё гурзи остига бостириш шарт—ғиқ этолмасин, ё гурзини бошига шундай тушириш лозимки, тариқдай сочилиб кетсин. А, лаббай, сайди ҳарбий нозир?

Жобир Ансор. Қасал мусичадай кукулаш билан Азиз Камол «изми» тагига сув қуймоқ—оғир иш. Яна шуниня айтиб қўяй: гурзи кўтарган шоввоз қўли қалтираб қолсами, ўз бошининг мажақланиши...

Иброҳим Аҳмад. Ёлирай, турган-битганларинг ваҳима-ку. Оллоҳ кароматига ҳам ён берасизларми, йўқми?

Фозил бинни Аёз. Азиз Камол худога хуш келмайдими?

Иброҳим Аҳмад. Шаккокми? Асло-да!

Фозил бинни Аёз. Бандасига-чи?

Иброҳим Аҳмад. Иншоолло, бандасига ҳам... Носир Жавдат, Ота Дархон, Малик Маҳмуд каби бетавфиқларни ҳисобга қўшмайсиз.

Фозил бинни Аёз. Бу гуруҳ унча-мунчани қалдиратиб қўядиган куч.

Бэлл Смит (*секин қистиради*). Мамлакат ёмбори бўш. Америка ғалла беришдан воз кечди.

Жобир Ансор. Йўғ-эй, демак, қаҳатчилик... сичқон ҳасса таянади, авомнинг Азиз Камолга бўлган ишончи, ҳалигидай, синади!

Бэлл Смит. Бугундан буён Ғарб давлатлари савдосотиқ ишларини ҳам бутунлай тўхтатишди. Халқаро банклардаги счётларингга қулф солинди.

Низом Вали. Жаноб элчи, гирибонидан бўғилибди-ку, Азиз Камол огоҳми... булардан?

Бэлл Смит. Жаноб нозир, шуни яхши билингки, бизлар дўстлик садоқатига гард юқтиришни ҳаром ўрнида кўрамиз. Дастлаб сиз азизларимизни—бу элу юрт тадбиркор давлат арбобларини огоҳ қилмасдан, у кимсага лом-мим дейилмайди.

Жобир Ансор. Ташаккур, қадрдонимиз Бэлл Смит... Саиди нозир, чамамда, фикрингиз ярмида тўхтаган эди?

Фозил бинни Аёз. Балли... Ватанимиз тақдири ҳалокат жарида экан, нажот... чин келажагимизни изламоқ—виждон амри. Бирдан-бир йўл—Азиз Камолни, маслакдошларини ўртадан кўтариб ташлаш... Армия биз тарафда. Агар ишонч ва кўмакларингиз бўлса, бу ёғини ҳарбий нозир саиди Жобир Ансорга қўйиб берсак... Қалай?

Иброҳим Аҳмад. Тиллодек!

Жобир Ансор. Жаноблар, шу тобда юракларингга қил сифмасаям айтай, бу ишончни оқлаш қўлимдан...

Иброҳим Аҳмад. Келади! У дунёю бу дунё — келади.

Жобир Ансор. Лекин...

Бэлл Смит. Лекинига ўрин йўқ. Ғарб сиз томонда... Мамлакат жилови ўзларига ҳавола.

Ҳамма. Хўш?

Жобир Ансор. Хўп! Хўп... Розиман... Дўстлар гапини ерда қолдириш—нонқўрлик.

Фозил бинни Аёз. Балли. Бу режани амалга оширишда бир нозик гап бор. Азиз Камол Совет Иттифоқига бормаслиги шарт!

Низом Вали. Йўлидан келинг! Сафар тўлғоғи зўрку?

Бэлл Смит. Янглишмасам, коммунист раҳбар Ойиша ҳануз тоғдаги чоҳда. Тўғрими?

Жобир Ансор. Тўғри.

Бэлл Смит. Совет Иттифоқига жўнашидан олдин Азиз Камол у хоним билан учрашармиш, деган гаплар юрипти. Ростми?

Жобир Ансор. Бир айтгандай бўлувди... Уста-да, Ойишани ўз томонига оғдириб, яна кучга тўлмоқчи.

Бэлл Смит. Оғдириб бўпти. Шайхулислом, Ойишани Мункар-Накир кутавериш чарчамадимикан?

Иброҳим Аҳмад. Жаҳаннамдаги жойи ҳам тахт.

Бэлл Смит. О'кей! Улар учрашувига ғов бўлмаслик маслаҳат. Бироқ, Азиз Камол мурда Ойиша билан учраш-

гани, яъни Мункар-Накир вазифасини ўтагани мақсадга мувофиқроқ.

Фозил бинни Аёз. Балли. Ойишани Азиз Камол ўз қўли билан ўлдирган бўлиб чиқади-ю, Совет Иттифоқининг дарвозаси унинг учун тақа-тақ ёпилади.

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бу каромат, яхшилар, пайғамбарлар каромати. Азроил ким бўлса?

Бэлл Смит. Нуржаҳон! Марҳум қирол Ҳумоюннинг қақажон қизи.

Ташқаридан машиналар шарпаси эшитилади. Дераза томон отилган
Жобир Ансор саросимада.

Бэлл Смит (вазиятдан безовта). Нима ўзи, тинчликми?

Жобир Ансор (калтак ютган одамдай). Азиз Камол... одамлари билан...

Хамма ҳангу манг. Бири қимтивади, иккинчиси кока-кола ичади. Иброҳим Аҳмад шайтонлаган одам қиёфасида. Бэлл Смит деразани ланг очиб, Жобир Ансорга шипшитади.

Бэлл Смит. Ишончини ўғирлашга, ақлини бегона қилишга айни қулай пайт... Қўл келиб қолса, кеча келишган режамизни ишга соламиз. Қўзи бойланади... Хилват дарчани очинг! Шайхулислом, қани кетдик.

Қуён бўладилар. Хонада қолганлар Азиз Камолни кутишга олазарақ ҳозирлик кўришади.

Фозил бинни Аёз. Шартнома лойиҳаси.. Советлар билан тузиладиган шартномани олинг!

Жобир Ансор (сейфга тирмашганича). Мана... мана... башарти?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, ўзингизни босинг. Яқинроқ келинглар. (Овозини қўйиб.) Йўқ-йўқ, дўстлар, лойиҳанинг мана бу жойи хом!

Азиз Камол, Малик Маҳмуд, Деҳқон, Ишчи
ва Талаба кириб келадилар.

Жобир Ансор. Ие! Аҳлан ва саҳлан, саиди раис! Марҳабо! Заб иш қилибдилар-да! Биз шартнома лойиҳаси устида...

Дилгир Азиз Камол сўзсиз, қўл учида, беҳуш нозирлари билан кўришади. Барваста қоматида пишиқ ўтирган костюмининг у ёқ-бу ёғини тўғрилаганича хонани оғир одимлар экан, назари остона босганча тек қолган йўғон Деҳқон, новча Ишчи ва жиккак Талабага тушади.

Азиз Камол. Эй, силлаларинг қуригандир? Қани, марҳамат, ўтиринглар! (Малик Маҳмудга.) Полковник, телефон қилинг, Ота Дархон билан Носир Жавдат етиб келишсин. Жамоат жам экан бу ерда.

Жобир Ансор (олазарак). Полковник, телефон нариги хонада. Марҳамат!

Малик Маҳмуд чиқади.

Азиз Камол (нозирларига, ҳануз оёқда). Биз вилоятдан... Саид Низом Вали, булар билан танишмисиз!

Низом Вали. Йўғ-а...

Азиз Камол. Бу киши деҳқон, мана булари ишчи, бу эса толиби илмларимиздан. Энди танидиларми?

Низом Вали. Танишганимдан бағоят хурсандман. Аммо...

Азиз Камол. Нима, аммо?

Низом Вали. Бонисини эламадим, саиди раис?

Азиз Камол (Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёзга кўз қирини ташлайди). Бонси... сизларга ҳам нонаниқдир?

Деҳқон (нозирларнинг елка қисиишдан бетоқатланиб, чўрт кесади). Буларингизни кўп ҳам қийнаманг, отахон, чақилиб қолишган кўринади. Биз советларга қарши исён кўтардик.

Нозирлар. Исён?

Ишчи. Ҳа, исён! Гапнинг лўндаси шу.

Фозил бинни Аёз. Сабаб? Сабаби нима?

Талаба (қош учирши одати бор). Сабабини сизлардан, мана бу зироат ва саноат нозирларидан эшитсак?

Низом Вали. Алжираманг, йигит!

Уриндикдан жой олган Азиз Камол ҳаёлга толади. Ота Дархон билан Носир Жавдат кириб келадилар. Енгилгина кўришиб ўтира қоладилар.

Деҳқон. Ер бердиларинг—қуллуқ! Советлар ёрдамида катта завод қурилди—хурсанд бўлдик. Биз далада, болаларимиз заводда тер тўксак ёмон бўлмас, хўп деҳқонбон ишлар бўляпти-да, деган ниятда эдик ҳаммамиз. (Талабага.) Э-э, намунча қошингни учирасан, фикрим қолади.

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Хомкалла эканмиз... Разм солсак, бу заводмас, пешонамизга битган балонинг ўзгинаси.

Ота Дархон. Балонинг ўзгинаси? Завод-а?

Ишчи. Секин айтасизми, Ота Дархон, нуқул бало, қуруқ туҳмат.

Деҳқон. Помидорларим, денг, ғарқ пишди. Аравага кажава-кажава жойлаб бозорга жўнадим. (Талабага.) Э-э, дейман, бу қошни кесиб...

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Завод дарвозасига етиб қолганимни биланман. (Талабага ишора қилиб.) Мана шу жиккак шартта йўлимни тўсса бўладими. «Ҳой, қош, йўлимдан қўйма, бозорга кечикаман», десам: «Бур, заводга, бўлмаса аравангинг гупчагини ёриб ташлайман», дейди-я, занғар. Ҳашпаш дегунча помидордан айрилдим қолдим. Жоним чиқиб кетди. (Талабага.) Тек ўтирасанми ё...

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Мана бунга (ишчини кўрсатади). «Ҳой новча, ҳақимни чўз!» десам, нима дейди денг? Ўзинг айта қол!

Ишчи. Ҳақингни кузда оласан, дедим. Хом ашё бўлмаганидан завод тўхтаб ётибди, дедим. Ишчилар ҳам ойлигини ярим-ёрти оляпти, дедим. Мана булар ҳам сендай куйганлар—хархаша қилишмаяпти-ку, дедим.

Деҳқон. Атрофимга боқсам, эрта кунда юлдузи сўнганлар бир талай. (Талабага.) Эй, қош, қўясанми, йўқми?

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Биз—доғда қолганлар ўтири-и-иб бош қотирдик: ҳалигидай, ишчи ҳемири ҳам олмаса, деҳқон уйи куйса, талабани ўқишдан узиб, зўравонлик қилишга мажбур этишса...

Ишчи. Бе-э, мунча саржинчидай майдалайсан, завод кони зиён, дедик, советлар душманлик ўйида бизни маймундай ўйнатишяпти, дедик.

Деҳқон. Заводига ўт қўйиб, кулини кўкка совурмаган номард, деб турганимизда Отахон бориб қолдилар. Исёнимиз сабаби ана шу. (Талабага.) Энди учиравер, ошна.

Талаба. Бўлди, бўлди.

Ота Дархон. Ҳм... Чиндан ҳам кони зиённи кўрмабмиз!

Носир Давлат (чўққи соқолини тутамлаб). Саиди Низом Вали, бу нечук ҳунар?

Низом Вали. Чистон сирини тушунмадим?

Носир Жавадат. Тушунмадиларми? Ажаб бўпти-да. Заводни каттароқ талаб қилаверинглар. Ундоқ қилодирман, мундоқ қилодирман, деган нозир сиз эдингиз, шундоқми?

Низом Вали. Шундоқку-я, аммо у алфозда...

Ота Дархон. Уят-э! Бунинг сираси—меҳнатга туҳ-

мат. Халқимиз аҳволига эгилиб текиндан-текин шундай азамат завод қуриб берганларни маломатга қўйсак, мана бу одамларимизни гафлат чангалига ташласак...

Низом Вали. Мешкобсиз-да, тил бир қарич!

Ота Дархон. Чалғитманг, жавобдан келинг!

Низом Вали. Истеъфо берсам қутуламанми?

Азиз Камол (*хаёлдан бош кўтаради*). Мен бўлган вилоятда ишлар пачава. Ер ислоҳоти ўзининг тескариси-га айланипти. Саиди Низом Валининг меҳнати сингган бўлса керак, албатта... Совет Иттифоқидан келган тракторлар марзаларда занг босиб ётибди-ю, куч ҳамон омочга берилмоқда.

Ота Дархон. Саиди раис, яна қанча чидаш мумкин?

Азиз Камол. Мавриди келар... Дунёда уч тоифа одам бор: тўғри сўз, ёлғон сўз ва мунофиқ. Булардан энг хавфлиси мунофиқ одам. (*Дехқон, Ишчи ва Талабага.*) Хўш, оғайнилар, кўзларинг очилдими?

Дехқон. Боплашибди-ку, бизни!

Ишчи. Мавриди келар... Мавриди... қачон? Тирикчилик ўтмаганидан ўн икки яшар ўғлим эшакаравасида киракшлик қилишга мажбур бўлди. Ўтган жума куни оч, ўлардай чарчаган бола кечаси уйга қайтар экан, эшак жиловини қўйганича арава устида донг қотибди. Оқибати вой: машина мажақлаб кетди. Наинки ўғлим, бутун элу юрт тақдири шу аҳволда-ю, сизлар ҳали... ҳайф-э!

Талаба (*Низом Валига тик қараб*). Саиди раис, ишонманг бунақаларга, халқингиз бор, халқ, менинг тенгқурларим—нуқул куч. Революциямиз қанотини қайирмоқчи бўлганларни бизга тўғрилаб қўйинг, ўзимиз қип-яланғоч қилмасак агар!..

Низом Вали. Эй, ўша худо беҳабар!..

Талаба. Лаббай?

Низом Вали. Шайтон хотинининг отини-чи, биласанми?

Талаба. Шайтонга ҳай бериб, никоҳини ўқиган кўринадилар. Ўзларидан сўрасак, тақсирим? (*Қаватидагиларга*) Юринглар, хатомиз тўғонни бузиб юбормасин яна!

Азиз Камол. Ота Дархон, булар билан ўзингиз бормасангиз бўлмас?

Ота Дархон. Хўп!

Дехқон, Ишчи ва Талаба тавозе билан хонадан чиқадилар, Ота Дархон ҳам. Ноқулай жимлик. Сукутни Низом Вали бузади.

Низом Вали. Фалакнинг гардишини қарангки, кечагина қирол Ҳумоюн ҳазратларига қул бўлган одамлар бугун исён кўтарса? Бетга чопади-я!.. Тавба!

Азиз Камол. Ҳайрон қоласан... «фалакнинг гардиши»...—бир замонлар туя миниб дунё кезганлар тўқишган буни. У даврларда нефтни кока-колага сотган ҳаромилар бўлмаган, албатта. Телба ғарбчилар жамиятининг жазаваси босқин селдай офат экан-ов? Ҳийла ва хиёнат, шуҳратпараст сотқинлиги ва ватанфуруш фаложати ҳар қадамда кўндаланг. Ҳаром тукини ҳурпайтириб, жафокаш халқимиз елкасига минмоқчи бўлганлар қилмиш-қидирмиши бутун бир офат. Бу шароитда ростни ёлғондан, дўстни душмандан ажратиш, халқ эътимодини ва ўз номингни булғамайдиган ақлни топа билиш мушкул савдо эканига энди инондим. Сиёсий озодлигимизни иқтисодий тазйиқлар билан яқсон қилишни, бечора халқимиз пешана тери билан яратилган бойликларни зулукдай сўришни ҳунар чўққисига олиб чиқишган тулки ғарбчилар—қадимги ҳукмдорларимиз кирдикорларига қарши бормоқ ўлимдан ҳам қийин вазифа.

Малик Маҳмуд (*хонада пайдо бўлади*). Саиди раис, элчи Бэлл Смит эртагаёқ қабул қилишингизни сўрабди. Бутун ғарб давлатлари номидан айтадиган гапим бор, деганмиш.

Азиз Камол (*дарғазаб*). Келсин!.. Мамлакатимиз оёғига тўғаноқ бўлиш ундай шайтони зўр, инсофи бачкана сиёсатбозларга қон билан кирган, жон билан чиқади. (*Оғир юриб хона деразасига яқинлашади.*) Денгиз нотинч... Осмонимизни қора булутлар ўраб келмоқда.

Дераза томон юрган Жобир Ансор ўзининг гавдаси билан Азиз Камолни тўсиб қолишга ошиқади.

Жобир Ансор. Раис! Суиқасд!

Ташқаридан отилган ўқ хона чироғини синдиради. Қоронғилик, Борлиқни титратиб яшин кўчади.

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Баланд тоғ чўққисидagi тор. Чироғи—туйнукдан ёғилган бир тутам шуъла. Пойгак панжара қулфлари шақир-шуқур очилади. Елкасида автомат осилган барзангидай қоровул кўриниб, чоғни чамалаганича қайтади. Майда қадам мўйсафид пайдо бўлади.

Ғуллом ака (*дастурхон ҳозирлаб*). Бека қизим! Ҳо, бека қизим, кела қолинг, нонуштага.

Ойиша (горнинг тўридаги катакдан чиқиб кетди). Саломатмисиз, Фулом ака?

Фулом ака. Худойимга шукур. Жонгинангиз омонми, Ойиша қизим? Нонуштага марҳамат қилсинлар!

Ойиша (ўтирар экан). Ташаккур. Бугун тош бўлса ҳам ҳазм қиладиган куним, Фулом ака.

Фулом ака. Водариг! Оппоқ либосингизга ярашиб тушган чеҳрангизни кўришим билан кўнглимдан ўтказувдимо-ов. Садағанг кетай, озодликми?

Ойиша. Бе, озодлик қайда дейсиз... Туғилган куним, Фулом ака, ўттиз бешга тўлдим.

Фулом ака (дўпписига қистирилган қизил гулли олади). Боракалло, Ойиша қизим, боракалло. Мана буни си биздан. Қолган умр, зора, гулдай ўтса, онагинам.

Ойиша (ҳам шод, ҳам дилғир). Раҳмат, Фулом ака. Бир саволим бор, майлими?

Фулом ака (харсанга ўтиради). Сўранг, бека қизим.

Ойиша. Чиндан ҳам ошпазмисиз?

Фулом ака. Айб менда эмас, айб масаллиқда. Борига барака қилишдан ўзга иложим йўқ, она қизим.

Ойиша. Мени очиқ, мардона ўлим қўрқитмайди. Халқ адолати учун жонимдан ҳам кечишга розиман. Лекин киши ҳаётини ими-жимида кесадиганлар қўлида ҳалок бўлиш — даҳшатга солади. (Фулом акага қадалиб.) Бу меҳрибончиликлар остида бўлак ният йўқмикан?

Фулом ака (бир лаҳза жим қолганидан сўнг). Яъни, масалан, жосуслик демоқчилар-да?

Ойиша. Сиз кўп ҳушёр одамсиз. От қўйиш ўзларидан.

Фулом ака (тажанг). Энди жичча шашманг... Бека қизим, мен Асакада туғилганман — Туркистон Асакасида. Шаҳри Тошкент жоме мадрасаси тупроғини ялаб юрган навқирон кезларимда инқилоб бўлди. Шайтон йўлдан урдими, она юртимдан сўппайиб чиқиб кетдим. Дард кўп, ҳамдард йўқ, онагинам. Шундан бери ватангадо, дарбадарман. Асакада уйланмасам, хотин зоти ҳаром, деб дунёдан тоқ ўтдим.

Ойиша. Шикаста тарих. Давоми борми?

Фулом ака. Давоми мундоқ. Пойтахтларингда номи кетган мешкоб бор эди. Қамбағалнинг билгани булоқ сўви қамалган мешу, бўйнида қўнғироқ. Қадди дол ямоқчи, яъни каминанинг дунёга келиб орттирган биродари кироми ўша барака топгур бўлди.

Ойиша (сачраб ўрнидан туриб кетди). Ота Дархон?!

Ғулом ака. Мошоолло, мартабаси бундан ҳам улур бўлсин... Бир куни Олий мажлис раиси лавозимига кўтарилганидан кейин денг, кулбамга кириб келсалар бўладими! Ашатга боргин, ҳақиқат қилинганча бирон хунук туҳмат юз бермасин яна, пазандалигинг иш беради, дедилар. Дўстим сўзини икки қилолмадим, Ойиша қизим... ҳарбий нозир тилимга қулф солган, бошқасини айтолмайман.

Ойиша. Ҳали шундай денг?

Ғулом ака. Бўлар. Ана энди отини шашмасдан ўзингиз қўясиз-да, доно қизим.

Ойиша (*жони тинчиган оҳангда*). Ғор совуғининг захри кесилди. Ғулом ака. Зим-зиё кўнглимга чироқ ёқилгандай... Мени кечиринг!

Ғулом ака. Бека қизим, биздайларга хафа бўлиш чикора.

Барзанги қоровул кириб, Ғулом акага «чиқ» имосини қилади.
Ғулом ака чиқади.

Қоровул (*ҳирсли кўзларини Ойишага қадаганича*). Ойимча, бугун офатижон-ку, бир...

Ойиша. Дабба бўлгинг келса, яқинлаш!

Қоровул (*чоҳ сари юрган одам шарпасини эшитди, олазарак*). Бахтлари чопди. (*Чиқади.*)

Нуржаҳон кириб келади.

Нуржаҳон (*қўлидаги саватни қўя туриб*). Саломатмисиз, Ойиша бегим?

Ойиша. Бегим?!

Нуржаҳон. Вой, эсим қурсин, саройдаги таомил...

Ойиша. Қимсиз, яхши қиз?

Нуржаҳон. Исмин Нуржаҳон. Қирол Ҳумоюннинг арзанда қизлари эдим.

Ойиша. Ажаб... Хўп кўҳлик қиз экансиз... Мендан нима истайдилар?

Нуржаҳон. Туғилган кунингизмиш. Жамилабону совға-салом бериб юбордилар. Биз энди бирга турамиз... у қишилар билан.

Ойиша. Жамилабону? Азиз Камолнинг онаси-я?

Нуржаҳон. Саиди раис Азиз Камолнинг оналари айтдиларки...

Ойиша (*дардчил*). Қизиқ, биргамисизлар?

Нуржаҳон. Нима қипти? Утган ишга салавот. Мен падари бузрукворимни ўлдирганларини унутдим-ку.

Ойиша. Наҳотки?.. Азиз Камол ҳануз бўйдоқми?

Нуржаҳон. Айтишларича, дорилфунунда бир қизни... (*Синамол кўз қирини Ойишага ташлаб*) севган эканлар, бўлмагур чиққандирки, айнибдилар.

Ойиша (*нотинч*). Унчалигини қайдан била қолдингиз? Узлари айтдиларми?

Нуржаҳон (*жавобини чалғитади*). Шу кунларда эса давлат ташвишида жонлари ҳалак. Қўл тегмайди шекилли... Узлари-чи, бирам одамшаванда, бирам хушфеъл — кишининг ҳаваси келади. Балки, бундан буёқ... мен ҳам ўн саккиздан ошиб қолдим.

Ойиша. Ҳм... Саватда нима?

Нуржаҳон (*куймаланиб қолади*). Анвойи ноз-неъмат. Жамилабону ўз қўллари билан ҳозирлаганлар. Бир хумча май ҳам юбордилар. Мана, татиб кўринг-а!

Ойиша майни лабига олар чоғида полковник. Малик Маҳмуд кириб келади.

Малик Маҳмуд (*имлама дўқ тарзида*). Ҳо, қовоқхона экан-да бу манзил! Қўйинг ўрнига!

Нуржаҳон. Полковник!

Малик Маҳмуд. Кўрганимиз — кўришганимиз, маликам. (*Уни четга тортиб*) Тезроқ кетишингиз лозим бўлиб қолди. (*Ойиша сари яқинлашиб, аста*) Хумчада захар бўлиши мумкин. (*Овозини кўтариб*) Шармандалик! Ҳаммасини жазолайман!

Нуржаҳон (*даргазаб*). Полковник, мен талаб қиламан, бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Малик Маҳмуд (*хушмуомалада*). Хўп! Афв этсинлар, маликам... Шармандалик! Ҳаммасини жазолайман! (*Узини қоронғи бурчакка олади.*)

Нуржаҳон. Хира! Ошга тушган пашшадек суҳбатимизни бузаёзди-я!

Ойиша. Нуржаҳон, мен-ку, бу вағиллашларга қўниқиб қолдим. Сизга қаттиқ ботди. Мана буни ичиб юборинг, тинчланасиз, олинг!

Нуржаҳон (*Ойиша тутган қадаҳни четлатади*). Аввалисига сиз олинг, кейин мендан лозим.

Ойиша. Ихтиёрингиз! Кўнгил тусамаса ҳам, увол бўлмасин... (*Қадаҳни лабига олиб боради.*)

Нуржаҳон вужуди айёрона ҳаяжонда. Ойиша мийиғида кулиб қўйиб, қадаҳни отиб уради.

— Хаёлий ҳусн маликаси, ҳали иқтидорингиз етмайди бундай нозик ишларга. Боринг... Зудроқ чиқмасангиз, панжара ҳалқаларига қулф солиниши мумкин-а!

Нуржаҳон (*аччиқ, дарғазаб ҳолда*). Тантана қилишга шошилманг, товариш Ойиша! Тўрингиздан гўрингиз яқин.

Ойиша. Ана энди гулладингиз. Сизни севги дардимас, ўзга нарса қизиқтиради, малика. (*Саватини қўлига ушлатади*). Қани жўнаб қолсинлар, жиблажибонлик етар!

Нуржаҳон заҳарханда билан чиқади. Танҳо қолган Ойиша горнинг у бошидан бу бошига юради. Бутун борлиги хаёлда. Малик Маҳмуд кўринади.

Малик Маҳмуд. Уртон Ойиша, ҳа демай саиди раис Азиз Камол кирадилар.

Ойиша. Нима-нима? Бугун бир нарса бўлганми ўзи сизларга? Саиди раис эркатойларининг хархашаси ҳам етиб ортарди-ку бир бошимга. Йўқ, учрашувдан ожизман, ўртоқ Малик Маҳмуд, мажолим етмас деб қўрқаман...

Малик Маҳмуд. Етиши керак. Шу лаҳзада кириб келиши мумкин. Уртоқлар хатини келтирдим. (*Беради.*) Кейин ўқирсиз. Яқин кунларда кўришгунимизча хайр.

Ойиша (*хатни кўксига яширганича*). Бу сўнги умид... Хайр!

Малик Маҳмуд чиқади. Ойиша ўзини горнинг тўр катагига олади. Бўм-бўш ҳоҳда хаёлчан. Азиз Камол пайдо бўлиб, ўриндиқда чўқади. Бир дақиқадан сўнг Ойиша кўринар экан, Азиз Камол ўридан туради.

Азиз Камол. Салом!

Ойиша (*ўтирар экан*). Саломат бўлинг! Марҳамат, ўтирсинлар!

Азиз Камол (*ўртага чўккан ноқулай сукутни бузади*). Шу ерларга йўлим тушган эди. Босиб ўтолмадим.

Ойиша. Миннатдорман.

Азиз Камол. Малик Маҳмуддан хунук хабар эшитдим. Нуржаҳон...

Ойиша. Табриклагани келибди... Яна волидангиз Жамилабону номидан.

Азиз Камол. Кўнгилга олмайсиз. Бу, шунчаки, қиз боланинг рашк балосига учраганидан дарак. Таъзирини ейди. Тагида ўзга гап йўқ, ишонинг.

Ойиша. Сизга ишонмай бўладими!

Азиз Камол. Кинояларингиз, Ойиша, ўринсиз.

Ойиша. Қани энди ўринсиз чиқса!

Азиз Камол. Аввалгидай кўнглим сизда, Ойиша. Лекин ихтиёрим ўзимдамас. Бу аҳвол — ноиложлик оқибати.

Ойиша. Нурдақонга бўлган маърифатингиз ҳам ноилжондан экан-да?

Азиз Камол. Ҳақорат қилманг, Ойиша.

Ойиша. Сизга фақат яхшилик тилаган одам ҳақоратдан узоқ.

Азиз Камол. Инонгим бор... Қадимги дўстлигимиз ҳурмати юзасидан айтинг-чи, энди ҳам мен тутган йўлни хато ҳисоблайсизу мақсадингиз қарши турмоқми? Бирга бўлсак, яқдилликка нима етсин... удумларимга ҳамқанот бўлсангиз яхшимасми?

Ойиша. Биз бирга жанг қилдик, қон тўқдик. Мамлакатимизни мустамлака чангалидан юлиб олишда коммунистлар берган қурбонлар ёдингизда бўлса керак. Сайлов вақтида партиямиз ўз овозини, ишончини ҳам сизга бағишлади, Азиз Камол... Кейин ўйин бошланди. Партиямизни қонундан ташқари деб эълон қилдингиз. Мана бу гўристонга душман эмас, сизга дўст бир одам дафн этилди.

Азиз Камол. Яна эски можаро.

Ойиша. Сиз буюк интернационал ғояларидан кечиб, «Миллий социализм», «Ислом социализми» деган пуч умидлар кўчасида революция ва халқ манфаатини ўтга ташладингиз. Натижада неокOLONиализм балоси қайта босиб келмоқда, мамлакат пароканда, халқ оч, келажаги дудмал, жиловингиз ифлос одамлар қўлида, чунки дўст билан душманни ажратмай қўйдингиз.

Азиз Камол. Емон ёлчимас, яхши алжимас, Ойиша! Тўғри, мени коммунист қилолмадингиз. Айб сизда эмас...

Ойиша. Айбдор излаб қолдиларми? Коммунист лойдан ясаиб, офтобда қуритилган одам эмас. Коммунист — ҳаёт меваси, инсон сайқали! Ясама коммунистлардан ҳазар қилмоқ лозим.

Азиз Камол. Айб сизда эмас... Айб сиз ардоқлаган мафкураинг бебошвоқлигида.

Ойиша. Масалан?

Азиз Камол. Масалан, социализм ва дин — ўт билан сув. Азиз Камол эса ислом фарзанди. Пролетариат диктатураси шарт эмиш. Мен эса диктатурас, демократия тарафдориман. Улуғ Октябрь шарофатини тан олмаслик — камоли нодонлик, албатта. Лекин... Лекин шахсга сиғиниш офатларини ҳам эсдан чиқармаслик керакмикан?

Ойиша. Улмасинлар! Анов-мановчилар ёлғон-яшиғини яхши ўзлаштирибсиз. Демак, сизга дунё меҳнаткашларининг қон-қардошлигимас, диний ақидалари керак. Де-

мак, чўнг меҳнат аҳли истиқболнингмас, қовжироқ буржуазия демократиясининг тарафдорисиз. Шахсга сизиниш офатларини — жамият тарихидаги ўткинчи хатоликларни социалистик тузум қонунияти деб қараш камоли нодонликнинг айни ўзи-ку. Яшанг! Она-Ер ҳақиқатини тегиш-топташ деб шуни айтадилар. Азиз Камол. Афсус, арқоғингиз нурданмикан, деган фикрда эдим.

Азиз Камол (*хаёл оғушида*). Ватанимизга қарши кўтарилган руҳий ва иқтисодий ҳужум шу кунларда чўққисига чиқди. «Хушкалом» махфий радиостанциялар мени хоинликда айблашмоқда. Революция ва халқим истиқболини советларга сотган эмишман. Бу сиз келтирган далилларнинг тескариси-ку?

Ойиша. Йўқ. Бу ғарб устомон сиёсатшуносларининг кўз чиқармасдан қош қўйишига ва мен келтирган далилларнинг тўғри эканига яна бир исбот.

Азиз Камол. Ғалати мантиқ. Эшитайлик?

Ойиша. Қора ўрмон овчиларининг бир хунари бор. Олдин шерни тўдасидан айирадилар, ён-атрофидан жониворларни қочирадилар, токи оч қолсин. Кейин унинг сўқмоқ йўлида чуқур қазиб, тепасини енгил-елпи ёпадилар-да, устига қўзичоқ бойлаб қўядилар. Қўзичоқ маърашига чиққан оч шер ўзини ўлжага ташлайди-ю, чуқурга йиқилади. Бу ҳам сизча ғалати мантиқ, шундайми?

Азиз Камол. Душманлар — қилни қирқ ёрадиган найрангбозлар, турган гап. Лекин мен ҳам қил устида турган мўрт, нодон эмасман. Кучли қўшин...

Ойиша. Меҳнат аҳлига қарши қўйилган қўшин — қўшин эмас: халқ бошига тушгучи тўқмоқ. Сиз қўшин яратганингиз йўқ, давлат ичида давлат туздингиз. Ёлғонни ямламай ютадиган ҳарбий нозир эса — сотқин!

Азиз Камол. Орамизда сотқин — сиёсатбозлар, Она тупроқ тақдирини ҳам, ўз имонини ҳам пуллашга қодир косаси оқармаган хусуматчилар бор кўринади. Аммо...

Ойиша. Ҳарбий нозир — сотқин!

Азиз Камол. Бекор гап. Менга отилган душман ўқиға ўз кўкрагини девдай тутган одам-а?

Ойиша. Шубҳам бор. Устомонликка ўхшайди...

Азиз Камол (*ортиқча қизишган ҳолда*). Бахиллик ҳам эвида-да... Яна шуни айтиб қўяй: менга бирон партиянинг даркори йўқ. Халқим ўзи партия. Етти ёшидан етмиш ёшигача! Майли, мени хаёлпараст десинлар, майли, устимдан кулсинлар, майли, бўҳтон ва ҳийлаларини ишга солсинлар — биз курашдан толмаймиз. Ё ўламиз, ё мамлакатимизда жаҳон кўрмаган янги дунё яратамиз.

Ойиша (*ўта вазмин*). Ҳм... Сизни ақли салим давлат арбоби ўрнида кўрганим учун, яна бир марта айтиб қўяй: фақат икки йўл бор. Бири — социализм, иккинчиси — капитализм. Учинчиси бўлмаган, бўлмайди ҳам. Баррикада-нинг ё у томонига, ё бу томонига бари бир ўтишга мажбурсиз. Тарихий қонуният шафқатсиз нарса, саиди раис!

Азиз Камол. Бўпти. Замон кўрсатар. Мен Совет Иттифоқига бормоқчиман. Бунга нима дейсиз?

Ойиша (*узоқ ўйланиб қолади*). У диёрни кўриш ҳаммага ҳам nasib бўлавермайди. Бахтиёр экансиз.

Азиз Камол. Наинки?

Ойиша. Сафарингиз бехатар кечсин.

Азиз Камол. Раҳмат... (*Қилт этмай қўзғалганича чиқади.*)

Ойиша (*лип-лип ёнаётган шамдай ҳолатда, ўз хаёли билан сўзлашади*). Кўзларида тикан... совуқ учқунлар... Азиз!.. Кўксингизга севги чорбоғида чир айланган бошгинамни қўйгум орзуси панд емаслигини истардим. Бир умрга... то ўлгунимча... Дўст бўлиб душман ишини қилиш Ойишангизга бутунлай ёт одат эканини, қалбида ҳам шуурида ҳам сизни ардоқлашдан ўзга имон йўқлигини у диёрда, сафар кунларида зора англасангиз. Севган қалбдан қилчалик ҳам ёмонлик келмаслигини эркак зоти билмас экан. Тушунмайди ёки истамайди тушуниншни... Майли, эндигисини ҳаёт оқимига ҳавола қилишдан ўзга иложим йўқ... Бечора қалбим, сабр қил, қинингдан отилаверма, кут... чида.

Панжара қулфлари шақир-шуқур солинади. Туйнудан тушган нурга кумилган Ойиша мўксигади хатти олиб ўқийди. Хаёли оғушида. Чехрасида умид аломатлари ўйнайди.

УЧИНЧИ ҚУРИНИШ

Раис қароргоҳи. Бежирим хона. Кундуз. Ота Дархон, Носир Жавдат билан Малик Маҳмуднинг кўзлари хона кезаётган Азиз Камолда.

Азиз Камол. Полковник, Нуржаҳонга айтинг — кирсин!

Малик Маҳмуд. Ҳозир! (*Чиқади.*)

Азиз Камол. Жобир Ансор? Фозил бинни Аёз? Низом Вали?.. Қалбим кўнса ҳам, ақлим инонгиси келмайди. Наҳотки?..

Носир Жавдат. Биз ҳам юз томонини чамалаб кўрдик. Афсуски, чалкашларнинг барчаси бир нишонга бориб урмоқда.

Ота Дархон. Ҳаммаси бирваракайига жазиллаб қолишди. Жобир Ансор боғида отилган ўқ... Вэлл Смит келтирган сиртмоқ хабар. Фарб марказларининг ўдағайлаши, ҳали сиз айтган махфий радиостанцияларнинг «хиёнат», «сотқин» дея акиллашлари, қолаверса, Нуржаҳон орқали Ойишани нобуд қилишга уриниш... Имоним комилки, булар дом ташлаш, Совет Иттифоқига борадиган йўлингиздаги қароқчилик, ўғлим.

Нуржаҳон (*киради*). Ижозатми?

Азиз Камол (*Ота Дархонга*). Иги-жигиси ўзларига.

Ота Дархон. Қани, она қизим, мана бу ерга ўтирсинлар-чи!

Нуржаҳон (*Азиз Камолга қиё боқади*). Йўғ-а! Саиди раис оёқда турсалару мен...

Азиз Камол. Утираверинг!

Нуржаҳон (*ноиллож жой олиб, бепарвогина*). Эшит-сак?

Ота Дархон. Бир савол, она қизим... Форга борибдиларми?

Нуржаҳон. Ҳа, Жамилабону буюрган эдилар.

Ота Дархон. Аҳволи қалай?

Нуржаҳон. Ер ютсин уни. Борганимга итдек изза бўлдим: бирам дажжол, эркаксуяк хотин эканки!..

Ота Дархон. Шундай денг?.. Қўл саватни фор оғзида қолдирибсиз. Хумчадаги майни кучукка ялатишса, шу ондаёқ тил тортмай жон берибди. Бу нима бўлса, оппоқ қизим?

Нуржаҳон. Қайдам...

Ота Дархон. Хумчани-да Жамилабону берганмидилар?

Нуржаҳон. Албатта... Йўғ-е, эсим қурсин, йўлимдаги дўкондан харид қилган эдим.

Ота Дархон. Дўкон деганингиз шайхулислом Иброҳим Аҳмад хонақосими?

Нуржаҳон (*дик туради*). Ой устига булут суришдан на ҳожат, Ота Дархон? Жилла бўлмаса, қиз бошимни андиша қилмайсизми?.. Айбим — севгимда. (*Азиз Камолга ер остидан боқиб*.) Хаёлим ҳам, умидим ҳам шу кйшида. Кимки йўлимга кўндаланг келса — Ойишами, бошқасими — мендан шафқат кутмасин. Билдингизми?

Ота Дархон (*гапнинг сирасини ўзгартади*). Инондим, қизим. Боринг... Тинчланинг! Бугундан бошлаб маълум вақтгача уй қамоғида сақланасиз. Агар ҳалиги ишлар давом этаверсами!..

Нуржаҳон зарда билан чиқади.

Азиз Камол. Тузоққа илинган қушдай ўзини қон қилмоқда!

Хона эшиги очилиб, ярадор, қўли елкасига осилган **Жобир Ансор** билан **Фозил бинни Аёз** кириб келадилар.

Жобир Ансор. Саиди раис, нечукдир номаълум шахслар Ойишани озод қилишибди!

Азиз Камол. Нима?.. Лапашанглар!

Фозил бинни Аёз. Бу — ғаламис коммунистлар разведкасининг иши, саиди раис.

Жобир Ансор. Форда бўлган эдингиз, Сизга доғ тушириш ниятида бажарилган иш бу!

Ўртага чўккан сукутни кириб келган **Малик Маҳмуд** бузади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, совет элчиси келиб қолди. Зудлик билан қабулингизни сўрамоқда.

Азиз Камол (*ҳамсояларини ҳайратга қўяди*). Нариги хонага таклиф қилинг! Мен — ҳозир... Жилмайсизлар! Гап бор. (*Шаҳдам чиқади*.)

Фозил бинни Аёз (*Жобир Ансор қулоғига*.) Малика лақилламагандир-а?

Жобир Ансор. Қўрқади. (*Ҳаммага, давом этган сукутни қирқади*.) Шоввоз-эй, ишни саришталабди-ю, юғурбди-да.

Фозил бинни Аёз. Э, булар коривади шунақа. Тоғдек тахтни бой бериб, бармоқдек бахтни қувишади.

Жобир Ансор. Бармоқдек бахти ўша Ойишами, мenden қутулиб бўпти.

Фозил бинни Аёз. Саиди раис обрўйини сақлаш учун ҳам тезроқ қорасини олиш маслаҳат.

Ота Дархон (*гап ҳавосини ўзгартмоқ ниятида*). Сафар ҳозирлиги нечук, саиди нозир?

Фозил бинни Аёз. Сафар?.. Сафарга бало борми? Шунча ғалвани ташлаб-а?

Жобир Ансор. Ўн кунларсиз сафар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. (*Фозил бинни Аёзга маънодор қараб олгач*.) Тайёргарлигимиз қиёмига етганича йўқ.

Носир Жавдат. Хосиятли ишга қор ёғдирмоқчимиз, денг?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, буни кичкинтойларни мулла қилишдан бир оз фарқи бўлса керак? Ишинг ўнг-терисига қарамай...

Азиз Камол билан Малик Маҳмуд кириб келишади.

Азиз Камол. Полковник, ~~лойи~~ яхшилаб тепасиз, токи, нам ўтмасин. Англадиларми?

Малик Маҳмуд. Англадим, саиди раис. Аэропортга дипломатик корпус таклиф қилинадими?

Азиз Камол. Асло. Кейинчароқ билганлари маъқул.

Малик Маҳмуд. Рухсатми менга?

Азиз Камол. Боринг.

Малик Маҳмуд чиқади.

— Дўстларим, сизлар ҳам вақтни бекор кетказманглар. Азонлаб сафар — Москвага!

Ота Дархон. Хайрли бўлсин!

Носир Жавдат. Отангизга раҳмат, саиди раис.

Жобир Ансор (*рўйхуш бермайди*). Совет элчисининг топиб келгани шуми?

Азиз Камол. Аксинча, элчи билан қора ўрмон овчиларининг ҳунари тўғрисида сўзлашдик. У киши, сафарни кечиктириш лозим, юрт нотинч, хунук хабарлар оралаб қолди, дейди. Йўқ, бу — менинг қарорим. Давлат бошида Ота Дархон қоладилар. Барчангиз ҳамроҳим бўласиз, деган умиддаман. Кўришгуниimizча омон бўлинглар, хайр!

Ота Дархон билан Носир Жавдат шод, Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёз елкаларини қиса чиқадилар. Якка ўзи қолган Азиз Камол хонада одимлар экан, Ота Дархон қайтиб киради.

Ота Дархон. Уғлим, совет элчиси чиндан ҳам?..

Азиз Камол. Йўқ. Бу бир тадбир, шунчаки.

Ота Дархон. Офарин.

Азиз Камол. Ойиша масаласи нима бўлади?

Ота Дархон. Ҳалигиларингизнинг ҳаракати зўр дейман?..

Азиз Камол. Бирон хунук иш чиқмаслиги маслаҳат.

Ота Дархон. Маъқул. (*Чиқади.*)

Ҳассасини дўқиллатиб Жамилабону кириб келади.

Азиз Камол (*онасига эгилади*). Она... онажон! Келинг, бирга ўтирайлик.

Жамилабону (*ўрнашиб олгандан сўнг*). Онагинанг айлансин сендан. Бугун серташвишроқ кун бўлди шекилли, тасаддиқ?

Азиз Камол. Эртага сафар, Шунга...

Жамилабону: Эшитдим... ҳаммасини эшитдим. Мени авраб, Нуржаҳон тушмагурнинг горда кўрсатган қилиғини ҳам эшитдим, болагинам... Камарингни маҳкам боғла, илоҳим сафаринг бехатар бўлғай!

Азиз Камол. Айтганингиз келсин, онажон! Жангда кечган йигит умрим олдида виждоним волидам кўксидай тоза. Лекин давлат тузиш чексиз қийин экан. Умримнинг ана шу йиллари қаршисида виждоним азобдан пок эмас, онажон. Яна Ойишани айтмайсизми. Урта йўлда қалб аҳди ҳам тилка-пора... Нажот борми? Билмадим...

Жамилабону. Убдан ҳақ гапни айтдинг, болам. Юкинг оғир — биламан. Халқдан чиқсангу халқ назаридан қолсанг — ўлим деявер. Шу ақл илдизига етганинг, мансабнинг масту беҳабарлик уйқусидан уйғонганинг рост бўлсин... Қирол Ҳумоюн: «Коммунист ўғлингни топасанми, йўқми!» дағдағасида икки кўзимни ўйиб олди. Шунда бир тутам умримга, мана бу кўзларимга ачинмадим, у ношуд жаллод сўзларининг ёлғон эканига, ўғлим Ойишадай имон эгаси эмаслигига ачиндим, койиндим, тасаддиқ.

Азиз Камол. Онажон!.. Заҳматкаш нуридийдам...

Жамилабону (бўйнидан бир нарса олади). Мана бу тумор. Раҳматлик онам берган эдилар. «Бахт калити, бўйнингдан қўйма», деганлари ҳали-ҳали қулоғимда... Ҳойнаҳой Ленин мақбарасига гулчамбар қўясан. Ушанда бу туморни ҳам гулчамбарга қўшиб қўйиш эсингдан чиқмасин. Ма, ол!

ИККИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Уша манзара.

Сильвия. «Ассалом, месье Собир, яхши йигит! Бу мактубни Нил соҳилидан юбордим...

Айтишларича, сўнгги 150 йил нари-берисида Лотин Америкаси мамлакатларида 540 га яқин ҳарбий тўнтариш содир бўлибди. Еки Сурияни олинг: 1946 йилдан буён яқин замонларгача ҳар йигирма ойда биттадан ҳарбийларнинг ғалаёни бўлиб турган. Ҳатто шундай «ҳикмат» ҳам тўқилибди: Бош ҳарбий штаб биносига яқинлашган полковникдан навбатчи сўрармиш: «Хўш, хизмат?» «Давлат тўнтариши уюштирамоқчиман». «Ия, тартиб-интизоминг йўқ одам экансан-ку! Ҳов, муюлишга ўт, галинг келар, навбати билан-да»...

...Ярим тунда пойтахтни ҳарбийлар босади. Давлат бошлиғи қароргоҳини, парламентни, ҳарбий министрликни танк қўшинлари қуршайди. Саҳарда эса ҳамма гап саришта. Уйқудан бош кўтарган шаҳарликлар: «Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди», деган хабарни эшитадилар.

Азиз Камол ва унинг мамлакати пешонасида ҳам шу кунлар борга ўхшайди. Қиёсимча, заминининг қўр-қути пучроқ, рақиблари эса, айниқса рақибларининг ғарблик хўжайинлари чапдаст. Бироқ бу чапдастлик ўлим талвасаси янглиғ тарих ахлатхонасида якунини топгуси-ёв?! Социализм эмас, капитализм чақмоқланишига энди ишонгандайман...

Ажабланманг, чиндан ажойиб йигитсиз. Ахир, кўнгилни овлаган, олам муаммоларига кўзни катта очиб қарашга ўргатаётган олов йигитга ширин сўзни эмас, аёл жонингни берсанг ҳам арзийди-ку. Шунга муяссар бўладиган латиф дамларни орзиқиб кутаман. Чунки умр ўтмоқда, месье Собир, умр... Француз аёли умрни қийиқ севги огушисиз ўткашишни яхши кўрмайди, жонон йигит...

Ҳа, айтмоқчи, «Фигаро»га очеркларим маъқул эмас.

Мактубингизни кутаман. Унутманг. Сизни эъзозловчи —

Сильвия».

С о б и р. «Мадам Сильвия, салом азиза!

Афсуски, учрашув муяссар бўлмади: Тошкентга чақиришяпти. «Фигаро»нинг муносабати, миқти хатингиз кўлами, янги қаноатларингиз мени хурсанд қилди. Лекин ҳалиги офат рақамларнинг мағзини чақишга келганда ўзингизни қийнамасдан, ёндамалаб ўтган кўринасиз. Бу яхшимас. Замон драмасига кўзни катта очиш вақти етгандир!

Еш мамлакатлар фожиаси нимада?

Тўғри, улар аҳволи оғир. Колониализмдан қолган мушкул мерос манман деганни ҳам ботқоғига тортишга қодир. Бунинг устига империалистик доиралар лаққа даромад булоғидан кечишни истамайдилар, «шумтака»ликнинг қийиб ташлаш йўлларини кашф этмоқдалар. Хўш, нажот бөрми, фожиалар иллизини қирқадиган куч қайда? Агар Ленин ўз фаолиятини қудратли партия яратишдан бошламаганда Октябрь ғалабаси, даста-даста йирик капиталистик мамлакатларнинг неча бора ҳужумига қарши туриш ва оч-яланғоч ўлкани истиқболнинг ойдин йўлига

олиб чиқиш кимнинг, қайси ташкилотнинг қўлидан келарди?

Ҳа, гирён кўзим, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ёш давлатлари фожиаси ана шу сиёсий-ташкилий кучнинг заифлигида. Азиз Камолнинг Коммунистлар партиясини таъқиб этишидан келиб чиққан натижа ўзингизга маълум. Мундан бу ёғи нима бўлади, иш ғазавотгача бориб тақаладими — келажак кўрсатур. Сабр қиламиз.

Айтмоқчи, энг сўнгги хабар — Азиз Камол Москва сафарига отланганмиш, балки Ўзбекистонга ҳам келар.

Мадам Сильвия, севги назокати ҳақидаги иборангизга монандини тополмадим. Қалбимдаги туйғулар сизга аёнлиги менга далда бағишлайди, холос. Сиздаги дилнавозлик дунёда камдан-кам учраса керак. Майин эркаланишларни соғиниб қолувчи дўстингиз —

Собир».

ТҮРТИНЧИ ҚҮРИНИШ

Шийпон. Бағри кенг оппоқ далалар уфқида қишлоқ қад кўтарган. Шафақни ёндириб қуёш ботмоқда. Назир бува билан Бургутали.

Назир бува (*дарғазаб*). Пилла қуртнинг егани тут барги-ю, халқни ипакка белейди паққос. Сени шунча нознеъматлар билан боқсам ҳам ахлат тўкасан-а, эй вой, Бургутали?

Бургутали. Отахон, кўнгилни кенг қилинг, орқада қоладиган аҳмоқ йўқ. Дўндираворамиз!

Назир бува. Э-э, ўша дўндиришингни Маккаи мукаррамасига бердим. Ҳамма икки ойда бажарса, бригадам йигирма кунда момик планини тахт қилади, деб ваъда айтганман-а... халойиққа.

Бургутали. Қолаверса, бугун беши-ку, отахон. Намунча ўдағайлайсиз?

Собир, Азиз Камол, Носир Жавдат, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Малик Маҳмуд, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад ва уларни кузатувчилар пайдо бўладилар.

Назир бува. Ҳой зангчалиш, айт уларингга, раис идорада кутяпти, де. Коримдан қолдиришмасин мени. Ўзи зардам қайнаб турибди.

Собир (*секин Азиз Камолга*). Муҳтарам раис, ўти-наман, шу учрашув ихтиёрини менга берсангиз?

Азиз Камол (*ийиғида кулганича*). Майлингиз. (*Ҳамроҳларига*.) Кўрамиз!

Собир (*Назир бувага яқинлашиб*). Нега зардангиз

қайнайди, оқсоқол? Меҳмонлар қора тортиб, зиёрат қилгани келишди. Ассалому алайкум!

Назир бува (каловланганича). Ваалайкум ассалом, қариндош... Бургутали, курсидан келтир! (Ҳамма билан қуюқ кўришади.)

Меҳмонлар сўрадан, курсилардан жой олишади. Бургутали хизматда. Назир бува ҳам ҳурмат-тавозе билан ўтиради.

Азиз Камол. Оқсоқол, катта меҳмонлар колхоз идорасига кетишди. Булар шунчаки, кузатувчилар.

Собир. 150 ўғил-қиз, неvara, чеваралари бор «чинор»ни бир кўриб кетайлик, деган ниятда йўлни сиз томон солишди...

Назир бува. Завол кўришмасин. Бошим осмонга етди... Ҳалиги даҳмазани меҳмонларимиз кўнгилга олмасалар, анчайин ҳангома эди.

Азиз Камол. Сирасини билсак бўладими?

Назир бува. Мундан бир ҳафта илгари денг, яна бир неvara кўрдим. Келинимизнинг туғруқхонадан чиқарқуни экан, бу хумса Бургутали денг, кўзимни шамғалат қилиб, пахтадаги болаларга жавоб берворипти-да.

Бургутали. Туғруқхона дарвозасидан якка чиқишмасин девдим-да, отахон!

Назир бува. Ана, кўрдингизми, гап кор қилмайди бу яккакифт йигитларга. (Меҳмонлар томон эгилиб.) Зуваласи пишиқ, тоғни талқон қилади. Ҳой Бургутали, йигирма кунда 1500 тонна нақд бўлмаса, сен мўлтониларга ҳазил-мутойибани кўрсатиб қўяман. Уқдингми? Қулоғингга исирга қилиб тақиб ол.

Бургутали. Уқдим, отахон. Қизил гулдай чаккангизга қўндирсак бўптими ахир?

Низом Вали. Қария, 1500 тонна пахтани йигирма кунда жамғариш лоф эмасми?

Назир бува. Аввало, қария деганингиз ботмайди. Ланж гап. Лоф масаласига келсак, бу биздайларга ёт одат. Ўзлари чамалаб кўрсинлар, мана шу Бургуталининг якка ўзи машинасида 200 тонна пахта теришга ваъда берган.

Носир Жавдат. Бригадангизда ҳосил қандай?

Назир бува. Гектаридан сидирғасига 40 центнердан олармиз-ов.

Азиз Камол. 40 центнер? Шайхулислом, бизнинг деҳқонлар қанчадан ҳосил кўтаришади?

Иброҳим Аҳмад. Худо насиб қилгани: олти-еттитадан.

Жобир Ансор. Оқсоқол, омоч бордир-а далада?

Назир бува. Омочми? У куни, музейга қўямиз, бир дона топтириб беринг деб келишган экан шаҳардан. Сабил топилмади. Бир парча қоғозга нусхасини чизиб бердим. Шаҳардаги усталар ясаб беришар.

Фозил бинни Аёз. Ҳў, кўриниб турган шаҳарнинг оти нима, оқсоқол?

Назир бува. Уғлим, у шаҳармас, қишлоғимиз маркази.

Носир Жавдат. Саводсизлар бордир-а? Илгарилар Туркистон халқи ёппасига оми бўлган деб эшитган эдим.

Назир бува. Бўлса бўлгандир. Хотирадан кўтарилган. Менинг бир ўғлим бор. Юлдузни бенарвон урадиганлардан. Шунини қишлоққа оп келиш иложини тополмаяпман.

Иброҳим Аҳмад. Саёқ йўлга кириб кетган денг? Мунақаси кони азоб ота-онага. Ё оллоҳ, ўзинг сақла бандани мўминингни!

Назир бува (*мийғида кулиб қўяди*). Унчаликмас, қозийи кўззот. Бола тушмагур сайёраларга қўнадиган ракета ясайди. Юлдузни бенарвон уриши шундан.

Меҳмонлар жим. Азиз Камол соқолини чимдиб, чуқур хаёлга толган. Ноқулай сукутни бузишга баҳона излайди.

— Бу дейман, сизлар билан бирга арбоби сиёсат Азиз Камол ҳам келдиларми?

Собир. Раис Азиз Камол...

Азиз Камол (*гапнинг олдини олиб*). Узр... Раис Азиз Камол колхоз идорасидаги суҳбатда бўлсалар керак. Нима эди?

Назир бува. Баъзи келишимсиз ҳаракатларига унчалик тушунмайман. Ё ёш... ё умри зое одамга ўхшайди.

Азиз Камол. Қандай далиллар келтиришингиз мумкин?

Назир бува. Далил кўп. Мана бизлар ҳам инқилоб қилдик. Ҳўш... «Социализм мусулмон Туркистонига шак гап»... «Хуррият шарият измидан бориши керак», хўш... «Шўрой исломия социализм бизга боп», деган «оташнафас» макиёнларни хўп эшитдик. Мундоғ зехн солсақ, ҳаммаси инқилоб галабасини қия қиладиган чучмал кекириш. Жигаримиз хун бўлди, денг қариндош. Лекин хумсалар хону монига ўт қўйишга қудратимиз етди. Акс ҳолда, бундай турмушни елкамизнинг чуқуриям кўрмасди, қариндош... Энди бу Азиз Камолга келсақ, «Миллий со-

циализм», хўш... «Ислом социализми» деган нимарсаларни дастак қилармиш, хўш... коммунистлар бошига қирғин солибди. Якка бош — тузсиз ош... Шуям ақлими, яна арбоби сиёсат эмиш, эй, ўргилдим! Инқилобни қиларга қилиб, бу ёғини бой бериш-ку, бу пайсаллаш, қариндош!

Фозил бинни Аёз (*Азиз Камол ҳолатини кузатади*). Бир қараш бор. Дейдиларки, агар капитализм одам боласини қул қилса, социализм инсон деган буюк раҳматни давлат гумаштасига айлантирармиш.

Назир бува. Тавба-я! Ҳамма яхши, мен ёмон, ҳамма буғдой, мен сомон, яъни масалан, гапнинг кўндаланги — социализмда ҳам ҳурриятдан асар йўқ, инсон деган буюк раҳмат лайлақлар ичидаги ғуррак — топдимми?

Фозил бинни Аёз. Мен одамлар фикрини айтяпман.

Назир бува. Одамдан одамнинг фарқи бордир-а?

Фозил бинни Аёз. Шундай-ку...

Назир бува. Шундай бўлса нега терлайсиз? Дастрўмолча қўлингизда айланиб қолганига тушунмадим?

Фозил бинни Аёз (*назари Азиз Камолда*). Бизнинг ҳам ўз ибратомуз ақидамиз бор.

Назир бува. Эшитсак?

Фозил бинни Аёз. Ислом — дини камаримиз, демократия — ҳаётимиз низоми, хусусий мулк — муқаддас, социализм эса иқтисодий омилларимиз услубигина, холос.

Назир бува. Бори шуми? Ёмонмас-ку? Халқ ақлини бойлаб олиш, тўсталқон этиш ниятига ажаб яхши баҳона... Ибратомуз эмас, ҳайратомуз!

Қора кийган Бева хотин кириб, келиши билан баҳс бўлинали.

Бева хотин. Кечирасизлар... (*Назир бувага*). Оқсоқол, вақтим зикроқ... хайрлашгани келувдим.

Назир бува. Шундайми, ойим, борасизми?

Бева хотин. Ҳа, ҳеч бўлмаса, ноаниқлик азобидан қутуларман-ку... қабрини кўрсам. Бу хабар, зора, оналарини ҳам кўниктирса.

Азиз Камол. Афв этасиз, оқсоқол, гап нима ҳақида?

Назир бува. Эй-й, бу мушкул савдо. Қайлиғи урушдан қайтмади, Берлинни олиш жангида дом-дараксиз йўқолганлардан. Москва Кремлининг этагида номаълум аскар бола қабри бор. Шу муқаддас мазорни зиёрат қилмоқчи.

Азиз Камол (*Бева хотинга*). Еш кетгандир-а?

Бева хотин. Биз тенгдош эдик... Йигирма икки ёшга тўлган куним қорахат олдим.

Азиз Камол. Шундан бери?..

Бева хотин. Шундан бери ҳам, бундан кейин ҳам умрим унинг хаёлида ўтади...

Назир бува. Барака топинг, ойим...

Собир. Бу жаҳонни фашизм офатидан сақлаб қолиш йўлида берилган йигирма миллион қурбондан биттасининг тарихи.

Азиз Камол. Қаноат ва садоқатларинг кишини ҳайратга солади.

Бева хотин. Мени-ку қўяверинг. Қайлиғимнинг онасини айтмайсизми?.. Тўқсонга кирдилар... Бор-йўқлари кўмирдай қорайиб битган, фақат икки кўзлари қип-қизил чўғ. Ҳали-ҳали фарзандларини кутадилар... Қайтмагунича, ўғлимнинг кўзлари мана шу кўзларимга тушмагунича ўтиравераман, ўлмайман, дейдилар...

Назир бува. Она зор-озори кўр қилгур олифталарга — янги жаҳон уруши ўчоғига ўт қўйиш орзусида юрган долларбозларга нима дейсиз, меҳмон?.. Томир-томирига болта солиш керак, токи қайта кучга тўлмасин!

Ҳамма жим.

— Ҳо, Бургутали, машинани қўш! Йўлингиз равон бўлсин, ойим.

Тезроқ қайтинг, кутамиз.

Бева хотин саломга эгилганича чиқади. Барча оёққа босиб уни кузатади.

Яқинлашиб келаётган ашула шавқи барчанинг диққатини ўзига тартади:

Наҳорга шараф,
баҳорга шараф,
Меҳмонимиз — гул,
замонамиз — гул,
Ёмондан узоқ юринг,
Тикандан узоқ бўлинг,
Дўсти олимлар,
ақли салимлар!
Янги меҳмон муборак,
Мурғак имон муборак,
Дўсти олимлар,
ақли салимлар!

Ашула билан бир гуруҳ қайноқ ёшлар келиб қолишади. Меҳмонлар билан салом-хўш бўлгач, келин боласини эри қўлидан олиб, Назир бува қўйнига солади.

Келин (*кўзларида ёнган табассумни яширгудек*). Ота, неварангизга от қўйиб берармишсиз...

Назир бува (*болани бағрига олар экан*). Балли, қўзим, балли! Ўзиям, кўз тегмасин, чалпакдай қизалоқку... Умри чўнг, хаёли осмон каби кенг бўлсин! Қўзим дейман, (*Азиз Камолга ишора қилиб*.) мана бу одам менга ёқиб қолди, кеки йўқ кўринади... Илтимосимиз, меҳмон, неварамизнинг исми шарифини ўзлари қўйсинлар.

Азиз Камол (*ўз-ўзига*). Ақли салим бўлиш қанчалик оғир, зилдай... Ойиша — ҳақ, гўр эканман... (*Ҳаммага*) Халқимизнинг бир доно қизи бор. Исми — Ойиша. (*Атрофдагиларга назар ташлайди*.)

Биринчиси мамнун, иккинчиси газабда.

— Агар маъқул кўрсаларинг, бу жажжи қизалоқнинг исми ҳам Ойиша бўлсин.

Жобир Ансор (*Иброҳим Аҳмадга шипшийди*). Мияси суйилганига имонлари комил бўлдимми?

Иброҳим Аҳмад (*секин*). Оқпадар! Бўйни кесилмаса, отим — шайтон!

Назир бува (*гўдакни қўлига олиб, пешонасидан ўнганича келинга оширади*). Ойиша!.. Ота-боболаримиздан қолган кўп нодир исм. Хўш, жон келин, сизга манзурми? (*Бош ирғашини кўриб*) Бўпти. Кам бўлманг, меҳмон!

Келин (*болани бағрига босади*). Муҳтарам раис... Азиз Камол, ташаккур!

Назир бува (*жилмайиб турган меҳмонга, сўнгга Собирга тикилади*). Нима? Йўғ-эй!

Азиз Камол. Узр... минг бор узр, оқсоқол. (*Хаёлчан, ўзича*.) Ажаб жамият. Ҳар бир одам — барча учун, барча — ҳар бир кимса учун куйинади. Одам боласи минг йиллар орзу қилган нажот сайқали — шу бўлсами?!

БЕШИНЧИ КҮРИНИШ

Олий мажлис зали остонасидаги хона. Серқатнов. Деҳқон, Ишчи ва Талаба қуршовида қора чодирга ўралиб кирган кимса хона бурчагидан ўрин олади.

Малик Маҳмуд (*мажлис залидан чиқади*). Келдиларингми?

Деҳқон (*қора чодир томон ишора қилиб*). Деҳқон ишини пухта юритмаса, экинига қор ёғади, оға.

Малик Маҳмуд. Соз. (*Изига қайтар экан*) Раис Азиз Камол сўзламоқдалар. Айни қизиғи.

Ишчи. Энди беҳуда гапирмас-ов. (Талабага) Ҳой бола, қизигида қулоқни эшик тирқишига боссанг-чи, гап-мап эшитилар.

Талаба. Бўлди, бўлди... Минбарда саиди раис... «Мамлакатимиз келгиндилар, баъзи бир газандалар айш-гоҳи бўлгани етар... Кўзимиз кўр, ақлимиз ғофил экан...» деяптилар.

Деҳқон. Хўш, хўш?

Талаба. «...Революциямиз мақсадларини яна бир марта аниқлаб олишимиз шарт. Коммунистлар масаласига ва Ойишанинг ҳаққи-ҳурматига келсак...»

Талаба пешонасига «тақ» урилган эшикдан Бэлл Смит ва сўнг Иброҳим Аҳмад чиқишиб, ўзларини четга оладилар.

Ишчи. Аттанг, белга тепди-ку, бу занғарлар.

Иброҳим Аҳмад. Тавба! Қулоқ қоқмай қўйди-я...

Бэлл Смит. Мачитларда не ҳол?

Иброҳим Аҳмад. Уламолар даргазаб, жаноб элчи.

Бэлл Смит. Эрта жума. Намозга оқиб келган мўминларни...

Иброҳим Аҳмад. Хотирлари жам бўлсин. Жами халойиқ немидан Ойиша дуойибад қилинур... Бу Азиз Қамолнинг бошида ёнғоқ чақурмиз. Ғазотни ҳам...

Бэлл Смит. Ғазот масаласида шошилманг. Боринг!

Иброҳим Аҳмад. Иншоолло...

Иброҳим Аҳмад залга кириши билан Низом Вали чиқади.

Низом Вали (истеҳзо билан). Оч уйда қатиқ ивима, деб шуни айтадилар. Жаноб элчи, гурзи туширадиган вақт-а?

Бэлл Смит. Ошиқманг. Бугунги мақсадлари сизни бошлаш эди. Сўз очишмади. Сабаби нимадан бўлса?

Низом Вали. Навбати билан, зимдан амалламоқчилар... чоғи?

Бэлл Смит. Топдингиз. Биз кечикмаслигимиз лозим.

Низом Вали. Айни муддао, жаноб элчи. Йўл-йўриги?

Бэлл Смит. Эртан пойтахт заводларида кечки смена бўлмаслиги шарт.

Низом Вали. Жуда соз! Исқирт ишчилар йиғилишига имкон йўллари қирқилади.

Бэлл Смит. Қойил. Боринг... ҳа, Жобир Ансор чиқсин!

Деҳқон. Нима бўляпти ўзи?

Ишчи. Чамамда?..

Талаба. Тухуми қисилган товуқдай олазарак-ку буларингиз.

Аланг-жаланг кўринган Жобир Ансор хонадагиларга разм ташлаб, Бэлл Смитга яқинлашади.

Жобир Ансор. Бош ёрилаёзди. Чекамизми?

Бэлл Смит. Марҳамат, мана! (*Чекишади.*) Кетиши қандай?

Жобир Ансор. Емон. Ғалдир-ғулдур нутқи охирлаб қолди.

Бэлл Смит. Таъсири?

Жобир Ансор. Ойишанинг Олий мажлис аъзолиги мандати тикланса, Компартиянинг қонундан ташқарилиги бекор қилинса... ажаб эмас...

Бэлл Смит. Овозлар бўлинмасмикан?

Жобир Ансор. Бутун чоралар кўрилди. Аммо...

Бэлл Смит. Бугунги Олий мажлис Ойишасиз тугаши лозим.

Жобир Ансор (*соатига қараб олади*). Шу дақиқадан бошлаб, бунга келиш йўллар калити қўлимизда. Қайда пайдо бўлмасин, ўқ қадалади кўксига.

Бэлл Смит. Сўнгра ғарб мухбирлари дунёга жар солади: «Азиз Камол масхарабозлик билан овора. Олий мажлисда Ойиша фойдасига нутқ сўзлаган раис киму, шу соатдаёқ Компартия раҳбари Ойишанинг бошини мажақлаган Азиз Камол ким? Қай бирига ишонмоқ керак?..» фаҳмладиларми?

Жобир Ансор. Шу билан ҳаммаёқ сим-сиёҳ... Москваинг ҳам дами ичида. Режамиз осонгина кўчади... Омилликларига тан бердим.

Бэлл Смит. Кириг ичкарига! (*Залдан келган қарсақларни тинглаб.*) Ваъзхонлик тугади.

Жобир Ансор ичкарига шошилади. Бир оздан сўнг ҳорғин Азиз Камол кўринади. Унинг орқасидан Малик Маҳмуд чиқади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, бирон нарса керакми?

Азиз Камол. Йўқ. Овоз бериш вақтини айтарсиз. Бир оз дам олай.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис.

Азиз Камол хонадагилар билан кўришади, бурчакдагига аҳамият бермасдан у ёқ-бу ёққа юрар экан, Бэлл Смит кўндаланг бўлади.

Бэлл Смит. Чарчадингизми, раис жаноблари?

Азиз Камол. Жаноб элчи, ҳалол иш кишини чарчатмайди.

Бэлл Смит. Унда ҳаромдан узоқроқ юрганингиз ~~м~~қул.

Азиз Камол. Оламда кафанга ўрамоқни касб билган ҳаромшунослар кўп экан. Тинч қўйишмайди.

Бэлл Смит. Жаноби раис, биласизки, мен хайрихоҳ дўстман сизга. Бутун қилмишим сизни ҳаромдан сақлашга қаратилган эди. Лекин бугунгисига жавоб беролмайман. Ғарб тушунмаслиги мумкин.

Азиз Камол. Тушунмаса нима бўлади?

Бэлл Смит. Совет Иттифоқи берадиган яроғ-аслаҳа ҳарчанд бир ваъда. Аммо Американинг олтинчи флоти Урта ер денгизининг нари-берисида эканини унутмасинлар.

Азиз Камол. Менга дўст элчининг бу насиҳатлари бизни «ҳаром» ишдан сақласа керак, албатта? Шуни яхши билиб қўйингки, энди — бас! Ё мамлакатимизни ҳаромдан тозалаймиз, ёки барбод бўламиз. Учинчи йўл йўқ!

Бэлл Смит. Ихтиёрингиз. Вазифамни адо этдим, вассалом. Умри калта ғоялар кўчасининг боши берк.

Малик Маҳмуд (*чиқади*). Саиди раис, овоз бериш бошланди.

Азиз Камол. Бу вазифа эмас, ҳаром жазм. Қарға юз йил яшар эмиш, яъни умри узун, лекин билгани тезак чўқиш... Мени кечирасиз, жаноби элчи! (*Малик Маҳмуд билан ичкарига киради.*)

Бэлл Смит (*асабий, Талабага мурожаат қилади*). Ҳой иш ёқмас, айт, сигарета беришсин!

Талаба. Қанақасидан?

Бэлл Смит. Винстон!

Талаба. Бошқа матоҳ истамайдиларми? Пешонамдан товонимгача пайпаслаб кўрсинлар, қўлга илингани ўзлариники.

Бэлл Смит ғазабда. Залдан гулдурос олқишлар эшитлади. Қўнғироқ жаранги танаффусдан дарак беради. Ота Дархон, Азиз Камол, Носир Жавдат ва Малик Маҳмудлар хурсанд, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали ва Иброҳим Аҳмадлар тажанг чиқишади.

Носир Жавдат (*мамнун*). Пўлатга сув берилгандай...

Азиз Камол. Ота Дархон, саида Ойишага нечук хабар берасиз?

Ота Дархон. Мажлис телевизор орқали кўрсатилди. Бутун мамлакат кўрди. Ўзи ҳам етиб келар!

Ойша. Мен шу ердаман! (Қора чодирни ташлаб, ўртага чиқади.)

Ҳамма ҳайрон, Фаройиб вазият.

ОЛТИНЧИ ҚУРИНИШ

Кеч. Раис қароргоҳи, Зиёфатхона. Ҳаммаёқда меҳмонлар билан мезбонлар «чуғур-чуғури», Урта сўрида созанда ва навозандалар. Бир нафар раққоса усули арабийдан олмоқда.

Аёл. Завқ-сафо ғанимат денг, юрагим шигиллайди-я!
Эркак. Жисмимиздаги жавҳар ҳали тугаганича йўқ.
Қўри бор, нозанин!..

Уламо. Шайтоний иш бу. Бандан мўминни яратганининг ўзи ёрлақасин.

Муллавачча (раққосаларга ҳирс кўзини қадайдди).
Бугун бисотдаги монийликни яксон қилинг-эй... Анависи — қаҳқаҳаи ҳусн синашта...

Хоним. Жонгинам, африкаликлар қайси ирқ тоифасидан ўзи?

Жаноб. Арвоҳ ургани шулар-да!

Қиз. Раис Азиз Камол хафароқ кўринади-я, озодлик уни тантанасида ҳам.

Иигит. Жонкашимизга тинчлик беришмаяпти назаримда.

Ота Дархон. Жобир Ансор қовоғидаги кибрли жиддият нимадан бўлса?

Носир Жавдат. Хайрли ишданмас, албатта.

Жобир Ансор (оҳиста). Кетиши ёмон кўринмайди-я.

Бэлл Смит. Ўзбилармонликни кўтармайман! Кулоқ эсинг: Ойиша қани? Яна уни қўлдан чиқармоқчилар чоғи? Кечаги гапларни пайқаган бўлса-я?.. Раисни қитиқланг, Малик Маҳмудни юборсин, Нуржаҳонни даф қилинг, кўздан узоқ турсин, кераги бор.

Жобир Ансор. Хўп, жаноби элчи.

Бэлл Смит. Танк қўшинлари йўлдами?

Жобир Ансор. Йўлда.

Бэлл Смит. Утинг. Мендан узоқроқ юрганингиз маслаҳат.

Жобир Ансор узоқлашуви билан сергак Сильвия Бэлл Смитга тўғри бўлади.

— Хэлло, мадам «Фигаро!»

Сильвия. Кечирасиз, сэр, мадам Сильвия.

Бэлл Смит. Ҳм... Ҳануз сафар азиятида эканлар-да?

Сильвия. Яна кечирасиз, сэр, сизлардеклар орасида юришнинг ўзи бир бахт эмасми?

Бэлл Смит. Ташаккур... Дунёда нима гаплар бор?

Сильвия. Янги гапларнинг сараси ўзларидамиш, эшитсам?

Бэлл Смит. Ҳм... (Атрофни кузатганича.) Тентак-сойда лопиллаб қолган кўприкни кўрганмисиз?

Сильвия. Қайси қирғоққа отиб уриши мумкин?

Бэлл Смит. Шошилманг, мадам Сильвия. Шошқалоқлик доноликдан узоқ.

Сильвия. Балки?.. Лекин қилмишингиз доноликдан кўра, мени кечирасиз, нодонликка яқин...

Бэлл Смит. Ҳм-м... Узр! (Фозил бинни Аёзга яқинлашади.) Совет элчиси кўринмайди?

Фозил бинни Аёз. Москвадан келганича йўқ. Муҳтарам раисимиз илтимослари орқасидан юргандир.

Бэлл Смит. Бахтларинг чопибди. Эълон этиладиган хужжатлар айтилгандай тахтдир-а?

Фозил бинни Аёз. Балли. Қаймоғи бузилмаган...

Сильвия зифатхонадан аста чиқиб кетади. Азиз Камол пинжиги кирган Жобир Ансор нималариндир уқтиради. Раис Малик Маҳмудни ўз ёнига чақиради.

Азиз Камол. Полковник, саида Ойишага таклифнома юборган эдик-ку, кўринмайди? Машинага ўтириб, олиб келишингизни илтимос қиламан.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис!

Жобир Ансор Малик Маҳмудни эшиккача кузатади. Сўнгра. Нур жаҳонни толади.

Жобир Ансор. Маликам?

Нур жаҳон (кўпроқ ютганидан анча қизишган). Хэлло, генерал! Ичамизми?

Жобир Ансор (дағал). Секин! Сиз нотобсиз. Билдингизми, нотоб! Жўнанг зудлик билан.

Нур жаҳон (ҳушёр тортиб). Қизиқ бўпти-да!... Бугун Азиз Камол ёнида бўлишни истасам-чи?.. Келбатига қаранг, нақадар гўзал инсон. У меники бўлади, Ойишаники-мас.

Жобир Ансор. Ота хунидан, эртаги тахту бахтдан воз кечиб-а?.. Иккисидан бири: ё тахт, ё тобут... Хўш, қайсиси маъқул маликамга?

Нур жаҳон. Бу маслаҳатми ёки буйруқми?

Жобир Ансор. Сўзимга кирсангиз — маслаҳат, кирмасангиз — буйруқ, маликам.

Нур жаҳон. Буйруқ... Яна буйруқ!.. Биламан... Ақлим етади, генерал, аммо қалб... мана бу қурмагур бир парча эт буйруққа бўй бермайди... Шубҳалар оташида ёндиради мени. Тўйдим... Улардай тўйдим! Заифалигим қурсин... (Ичади.) Хўп!.. Лекин бу охиргиси... (Лоқайд карашма билан.) Бай-бай генерал! (Чиқади.)

Деҳқон. Бу тилига куйдирги чиққурлар, шивир-шивирида бир сир бор-ов? Саида Ойишани топсакмикан?

Ишчи. Ё, «Азиз Камол, қирчанги хаёлга учмай, гапинг бўлса, тез гапиру ишинг бўлса, тез битир», десакмикан-а?

Талаба. Нақди шу. Димоғидан дуд чиқарувчилар жанозасини хуфтонга қолдирмай ўқилса, бели толмайди.

Иброҳим Аҳмад (виқор билан яқинлашади). Иним, сиз мулла йигитсиз, айтинг: қиёмат қачон бўлади?

Талаба. Шайхулислом ўлган кунининг эртасига эмиш, тақсир.

Иброҳим Аҳмад. Ҳм... Бўйнинг узилгур!

Деҳқон. Шайхим хафа бўлмасинлар. Ҳазилманд боланинг ношаръий гапи сизнинг «ҳийлаи шаръий»нгиз олдига ҳолва-ку! (Ҳамроҳларига.) Юринглар!

Талаба. Қаёққа?

Ишчи. Денгизга томган ёшни қайтаролмаслик пушаймонидан кўра саида Ойишага йўлиққанамиз маъқул.

Чиқадилар.

Бэлл Смит (Азиз Камол қошига келади). Саиди раис, беҳад хушнуд бўлдим. Таклиф қилганингиз учун миннатдорман. Ижозат берсангиз мен кетсам? Зарур юмушларим бор эди.

Азиз Камол. Раъйингизга қаранг, жаноб элчи. Юмушларингизга хайр тилайман.

Бэлл Смит. Қуллуқ. Тунингиз бехатар ўтсин! (Чиқади.)

Азиз Камол. Ота Дархон, генераллар камроқми?

Ота Дархон. Холироқ жойни топиб, «май-шароб» дегандай... Навбат сўзга етди... Саиди раис, тайёرمىсиз?

Азиз Камол. Майлингиз.

Ота Дархон. Ватандошларим! Меҳмонларимиз!.. Диққатларингни сўрайман.

Ашула ва рақс тўхтаб, зиёфатхона аста-секин тинчийди.

Марҳамат, саиди раис!

Азиз Камол (барчага). Бир туп гул, битта дарахт кўкартириш кишидан қанча меҳр ва қанча-қанча меҳнат талаб қилади. Қуёш сари интилгани учун ҳам майин сабза қояни тешади. Революция ва озодлик булогининг кўзини очиш, халқнинг бахт деб аталмиш сўнгсиз хаёлига — чин социализм ғояларига қанот бериш эса ҳаммасидан қийин иш. Бахт ва севишиш маъносини, яшаш ва кураш саодатини, имон ва севги лаззатини яхши билганларгина ўзини одам санаши мумкин. Фақат оқил жамият (*бемор империализм олами бундан истисно*) ер, осмон, қуёш гўзаллигини инсон қалбига жо қилиш қудратига эга. Биз ана шу мақсадга жон тикканмиз. Биз ана шу қаноат учун барча ўлимларни енгиб, истиқболнинг ҳаммиша барҳаёт йўли сари халқимиз билан бирга отланишга ўқланган милтиқдай тайёрмиз!.. Аҳлан ва саҳлан!..

Шодлик ва олқишлар садосини гумбурлаб келган танкларнинг «ғиқ-ғиқ» тўхташи босиб кетади. Эшиклар оғзини автомат кўтарган солдатлар ишғол қилишади. Бир туркуми Азиз Камол ва унинг ёнидагилар кўкрагига автоматларни қадайдилар. Яна бир туркуми ҳайрат ва ваҳимага чўккан меҳмонларни зиёфатхонадан ҳайдаб чиқаради. Жобир Ансор ишга киришади.

Жобир Ансор (Азиз Камолдан кўзини олиб қочганича). Уқланган милтиғинг пучак... Давринг битди, А-з-и-з Камол!

Азиз Камол. Безгакдай қалтираганингдан маълум... Булут ўрагани билан халқ ҳақиқати — тоғнинг бели букилмайди, банги!

Жобир Ансор. Кишанланг қўлларини... тезроқ!..

Азиз Камол, Ота Дарҳон ва Носир Жавдат қўллари кишанланади.

Ота Дарҳон. Думи юлуқ лайчалар! Халқ бошини емоқчисизлар-да гўё! Омилкор бўл, эртангни ўйла!

Жобир Ансор. Ба-с-с!.. (*Офицерга.*) Ойиша билан Малик Маҳмуд орқасидан тушинг!.. Нуржаҳон қўлдан чиқмасин! Боринг!

Офицер юргунанича чиқади.

— Ҳайданг, бу қизилларни!

Азиз Камол, Ота Дарҳон билан Носир Жавдатни кўндоқлаб ҳайдайдилар. Хонада Жобир Ансор, Иброҳим Аҳмад, Фозил бинни Аёз ва Низом Вали.

— Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!
Иброҳим Аҳмад. Ғазот... Ғазот!

Жобир Ансор. Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!!

Фозил бинни Аёз. Бош устига, саиди раис, аммо олдин муборакбод...

Жобир Ансор. Довдираманг... Ўқинг!

Фозил бинни Аёз (*чўнтагидаги қоғозни олади*). Хўп-хўп... Мана: «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия...»

ЕТТИНЧИ КҶРИНИШ

Шаҳарнинг эски маҳалласи. Чойхона. Ҳалигина улфатлар тарқалган ҳолатни эслатувчи хира хонада якка ўзи қолган Ойиша ўй оғушида. Пойафзал пардозчиси кўринади.

Пардозчи. Буюрсинлар, сайқал берай?

Ойиша. Гапирдингизми?

Пардозчи (*оёққа ишора қилади*). Чанги бир ботмон-ку.

Ойиша. Бугун кўп юришга тўғри келди.

Пардозчи (*майлини кутмасдан ишга киришар экан*). Унгини тутинг!

Ойиша. Нега энди чапинимас?

Пардозчи. Иrimi бор. Бусиз ҳам ҳамма ишимиз чаппа.

Ойиша. Тушунмадим?

Пардозчи (*чаққон ҳаракатларини тўхтатмай*). Азиз Камол Советлар сафаридан қайтди — хурсандмиз. Ойиша оқланибди — яна хурсандмиз. Аммо пешонамиз шўр кўринади. Халойиқ орасида миш-миш кўп. Худодан ҳам, сиёсатчиларимиздан ҳам беҳад хафамиз... Чапини тутинг... Ё тавба!.. Бечора халқ намозини бетаҳорат ўқийди-я... (*Асбобларини тақиллатади*.) Мана, илон оғзидан чиққандай ярқиради.

Ойиша лол. Иш ҳақини олиб жўнаб қолган пардозчинини кузатаркан, Сильвия пайдо бўлади.

Сильвия. Мадам Ойиша, сизга кўп гап айтишим керак.

Шошилганча Малик Маҳмуд кириб келади.

Малик Маҳмуд. Саида Ойиша, қидирмаган жойим қолмади... Утинаман, сизни Азиз Камол кутмоқда.

Кўзлари олазарак Деҳқон, Ишчи ва Талаба югуриб кирадилар.

Деҳқон. Расво бўлди!..
Ишчи. Пачаваси чиқди-ку!
Талаба. Радиони қўйсанглар-чи!

Малик Маҳмуд радиоприёмникнинг тугмасини босади.

Радиодан овоз. «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди. Оқпадар, Москва айғоқчиси Азиз Камол халқ ҳақиқати олдида жавобгарликка тортилгай. Яшасин санди раисимиз генерал Жобир Ансор!»

Ҳарбий марш бошланиши билан радиоприёмникни ўчирадилар. Оғир сукут.

Ойиша. Мадам Сильвия, нима демоқчи эдингиз?
Сильвия. Гапим — тамом. Эҳтиёт бўлинг ўзингизга. Кечирасиз! *(Тез чиқади.)*

Ойиша *(Деҳқон, Ишчи ва Талабага)*. Ҳозирча, сизларга ҳам жавоб. Кейинчалик хабарлашармиз.

Деҳқон, Ишчи ва Талаба чиқадилар.

— Уртоқ Малик Маҳмуд, зудлик билан Марказий Комитет аъзоларига хабар бериш керак: яширин ҳолатга ўтамиз.

Малик Маҳмуд. Азиз Камол нима бўлади? Улдиришади-ку?

Ойиша *(полиция ҳуштакларига қулоқ солади)*. Бошланди... Тинч ўтирсак балки шундай қилишар, лекин... бу ҳақда кейин... Белни маҳкам боғланг. Юринг!

Пардозчи кўринади. Улар йўлини тўсади.

Пардозчи. Хўв, яна сиз Ойиша бўлманг?

Ойиша. Бўлсам-чи?

Пардозчи *(кўзларида хайрат, маъно)*. Қидириш-япти... келиб қолишди-ку! Мана бу ёққа қораларингни олсанглар-чи, тезроқ!

Ойиша билан Малик Маҳмуд яширинадилар.

(Овозига куч беради.) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг!

Офицер бир даста қуролланган йигитлар билан хиради.

Офицер. Ҳой, танбал, шу ерда бир келишган аёлни учратмадингми?

Пардозчи. Аёл? Хотин зотидан ҳазар қиламан, ака. Қанақа аёл?

Офицер. Қанақа бўларди? Манжалақи Ойишани деяпман.

Пардозчи. Эй-й, уними? Ҳалигина нариги муюлишда юрувди қизалоқ.

Офицер. Чиндан-а?

Пардозчи. Бизда ночини бўлмайди, ака.

Офицер (*йигитларига*). Таз-тез!

Чиқадилар.

Пардозчи. Кеп қолинг!. (*Кўринган Ойиша билан Малик Маҳмудга.*) Даф қилдим. Мана бу томонга жўнанглар.

Ойиша. Раҳмат. Унутмаймиз.

Пардозчи. Бошингиз тошдан бўлсин. (*Малик Маҳмудга.*) Узларига омонат эканини...

Малик Маҳмуд. Хўп!

Пардозчи. Ишондим. (*Улар чиқиши билан.*) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг...

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Собир билан Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*уйғоқ*). «Салом, месье Собир!

Табиатим кўр ойдин эди. Луқмони ҳаким экансиз: яшаш нафаси, ижод дарди ва ниҳоят юрагимга ялакат шаҳарлар — Тошкент, Москваю Парижда бирга кечирган бегубор кунларимиз хотираси билан лим мактубингиз синиқ руҳимни бутунлай кўтарди. Офарин! Вақтдан яхши дори йўқ — чин экан... Фурсатим камроқ. Шошиляпман. Сиз деган тугуриқсиз «Фигаро»нинг юзига лой чаплаб, «Юманите»га ишга кирдим. Зигирча бўлса ҳам, Ойишага ўхшашни истардим... Дил офригидан қутулганимга, излаб-излаб қанотимни топганимга етарли исбот бўлса керак бу, садағанг кетай, йигит. Бечора олам сирлари энди менга аён кўринади. Вазифам — нажот соҳилидагилар қаторида бўлиш. Телба жамият таянчи — Америкада отилаёт-

ган ўқлардан тайёрланаётган ажал аслаҳаларидан нафратланганим, ҳазар қилганим кучимга куч қўшмоқда. Агар кифтимга қўнган илҳом париси чалғитмаса, мас-лакдошларим сафига яна бир жангчи қўшилди, дейиш имконига эга бўларсиз. Хуллас, шу кундан бошлаб, ма-салахонликка чек қўйганим бўлсин. Қалбан ҳам, фикран ҳам сиз билан ҳамнафас, ҳамдарад бўлиш орзуси бутун вужудимни эгаллаган. Эртан Азиз Қамол мамлакатига жўнайман. Сизни кўришга тим чанқоқ —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Азизам Сильвия, саломатлигингиз, туйғун кайфиятингиз мени беҳад қувонтирди. Бахтимдан айланаман. Телба жамият жазавасидан қўрқиб, ҳазар қилиш билан чегараланмасдан, унга қарши кўкрак кериб курашувчилар кун сайин кўпайса, бечора олам ўз ақлини тезроқ топура, замон драмасы яхлит биздайлар, фикри дарё, имони метин, қалби гул инсон боласи фойдасига тезроқ ҳал бўлура. Ахир, башарият ҳақгўйлар тантанасини яна қанча кутиши мумкин, толма белим? Балки учрашармиз. Шу кунларда йўлга чиққим бор.

Учағон хаёл билан қучиб қолувчи —

Собирингиз».

С и л ь в и я. «Собиржон, салом серҳикмат йигит! Африка тупроғида сим-сим ёмғир ёғмоқда... Йўл устида яратилган «Қисса» битаёзди. Балки унинг умумий мазмуни қизиқтирар сизни. Мана: сафарга чиққан уч одам катта йўллар айрилишида тўхтаб қолишади. Бири социализм, иккинчиси капитализм кўчасига машинасини солади. Учунчиси эса қиттак ўйланиб шофёрига айтадики, машина чироғини социализм томон ёққин-да, капитализм кўчасига суриб кетавер.

Ана шу уч ҳаёт, уч тақдир муаммоси билан фикр-ёдим банд. Натижаси сиз айтганча кетиши, озодликда ягона жамият фойдасига ҳал бўлиши бегумон, азизим. Ҳовлиқаётган, қақилдоқлик қилаётган бўлсам, кечирасиз. Азиз Қамол мамлакатининг келажаги, ўзимнинг мафкуравий удумларим энди мен учун равшан: «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» — рўйирост гап экан. Лекин бир нарса аниқмас. Наҳотки, севгим ўкинч дарёсига чўқади? Бундан қўрқаман. Жавобини интизорлик билан, энтикиб кутувчи —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Сильвия, салом гўзал инсон!

Йўлим изингизда. Чатноқ лабларни, майин нозу назокатларни, шўх кулгуларни ўлардай соғиндим.

Қаранг-а? Янги, буюк инсон дунёсининг келажаги нур қучоғида кўринмоқда. Бечора оламнинг социализм ва коммунизм неъматидан баҳраманд бўлиш кунлари кўп-кўп-ларга чўзилмас, агар биз, биздайлар шу муқаддас йўлда толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилишни ақлу қалбимиздан бир дақиқа ҳам нари тутмасак.

Инсон адолати учун кураш — буюк саодат қаноатига аста-секин етиб келган Азиз Камол тарихи — бу замон драмаси фожиага айланмаслиги, синмаслиги керак.

Ҳар саҳар сизни ўйлаб бедорман. Ҳавобим шу, гул тафтим, тезда кўришармиз. Кутинг. Сизни жонидан ҳам азиз билувчи —

Собирингиз».

САҚКИЗИНЧИ КҮРИНИШ

Иккинчи кўриниш манзараси. Соч-соқоллари пахмоқ Азиз Камол билан Ота Дархон узала тушган Носир Жавдат устида парвона.

Ота Дархон. Устоз, енгил тортдингизми?

Носир Жавдат (*титроқ овозда*). Томирларимни... изғирин ялагандай... Томоқ хип бўғиқ... Бедавосига чалиндим... Сув!

Азиз Камол (*ғор панжарасига отилади*). Сув!.. Сув беринг!..

Шошмасдан панжара қулфларини очганлар Фулом акани киритдилар.

Фулом ака. Мана сув, бўтам... (*Аҳволни англагач, Носир Жавдат бошига ошиқади.*) Булоқ суви, устод, ола қолинг.

Носир Жавдат (*энтикиб ичади, ҳушёр тортади*). Асти кам бўлманг. Маҳрумиятлар гами енгаман дейди. Азиз Камол, сиз булоқ кўзини очиш ҳақидаги ҳикматни яхши кўрардингиз-а? Инчунин, кўзим очилганда... Улим... Минг афсус... Фулом ака, юртингиз Ўзбекия... Советия тупроғи кўп ажиб...

Фулом ака. Гапиринг! Гапиринг, устод!

Носир Жавдат. Халқ яктан... Тақдир таҳликаси ҳал... Бургут-қанот одамлар... Барча миллатлар — каттасининг ҳам, кичигининг ҳам — бахт юлдузи жамолда... Боринг, дунёга қайтадан келгандай бўласиз.

Фулом ака. Кошкийди. Насиб қилармикан?

Носир Жавдат. Қилсин, Ватанимни ўшандай кўриш — менга ато бўлмади. Бутун мамлакат ўқийди-я! Болаларига, толиби илм аҳлига ҳайрон қолади, киши. Уҳ... Укиниш қалбимни маҳкам чимчилаган... Азиз Камол!.. Ота Дархон!.. Жонгўшаларим, умидим сизлардан... Зораки, насиб қилса! (*Узилади.*)

Фулом ака. Худо раҳмат қилсин. Омин!

Азиз Камол билан Ота Дархон эс-ҳушидан ажралгандай ҳолатда, Фулом ака икки аскарни бошлаб келади. Жасадни чиқарадилар.

Ота Дархон (*Фулом акани бир четга олиб*). Фуломжон, бир юмушим бор эди.

Фулом ака. Айтинг, биродари киром.

Ота Дархон. Ойишани топсангиз. Пойтахтда бўлиши мумкин. (*Нималарнидир қулоғига қуяди.*)

Фулом ака «маъқул» аломатини берганча чиқади. Панжара қулфлари солинади.

Азиз Камол. Мудҳиш ўлим яна бир дўстдан жудо қилди.

Ота Дархон. Ғам ёмон офат, филни ҳам енгади.

Азиз Камол. Филни енгган ғам! Йўқ, Ота Дархон, бизнинг нодонлигимиз, айниқса, мен... хомкалла! Ойиша ҳақ. Одам танишда, ёв фоже макрлари олдини олишда арбоби сиёсат эмас, бир гўдак эканман. Шўрим қуригани, айбим—инонувчанлигимда. Лақмалик шундан. Натижада, битта ўзимнинг эмас, дўстларим боши ҳам янчилмоқда; халқ умиди абжақ, ватанфуруш даллоллар ғолиб, найнки биз, агар кўз қургурни лўқ қилиб, «Е ҳақ, ё ўлим!» сўзини чувалатишдан нарига ўтилмаса, бу шарманда ғарбчилар бутун Оснё, Африка халқлари бўйинини чангакда сиқишадиди-да, ифлос ишларни қилаверишади. Наҳотки, йигит умрим шу афсус ва надоматлар остида якунланса? Нодон кўнгил тарс ёрилмаганига ҳайронман. Эвоҳ!

Ота Дархон. Беҳуда ёнма! Айб ҳаммамизда. Билъакс, ўйлашимча, зуғум, ҳасад, дўқ-тахдид базми жамшидига халқ энди кўникмайди. Ота мешкобга ишонавер, улар қалби тафтини, бир чимдим бўлса-да, биламан. Ургатуғлиқ хатти-ҳаракатларимиз, чақмоқ юлдуз диёрининг ибратомуз ишлари бекор кетмас, йигит!

Азиз Камол. Ойиша тақдир не кечди?.. Малик Маҳмуд қайда бўлса?.. Онам жони ҳам қийноқдадир?..

Ота Дархон. Уларни билмадиму ҳойнаҳой, Жамилабонуни қийнашдин ҳуркишар.

Азиз Камол. Нега шу вақтгача суд йўқ, ҳукм йўқ?..

Ота Дархон. Қўрқишади. Улар қўлидан келадиган юмуш битди; бизни ими-жимиди хазон қилиш. Шунга учмаслигимиз шарт, саиди раис.

Азиз Камол. Ҳа, албатта, заҳарли илон билдирмай чақади.

Қулфларнинг шақир-шуқур овози эшитилади. Бир нафасдан сўнг Жамилабону кириб келади. Чоҳдагилар ҳайрон. Азиз Камол сапчиб она кучоғига ташланади.

— Она!.. Волидаи муҳтарама!..

Жамилабону (*фарзанди бошини кўксига босганича узоқ жим қолади*). Шукур. Паҳлавоним, тинкам қурди.

Азиз Камол. Юринг, мана бу ёққа.

Ота Дархон. Саломатмисиз, Жамилабону?

Жамилабону. Қим?.. Ота Дархон? (*Елкасини қоқади.*) Хайрият бирга экансизлар, мадад бўлади. (*Утирадилар.*) Паҳлавоним, болалигингда яхши кўрган емишларингни келтирдим. Ерсизлар. Ювинди жонингизга теккандир.

Азиз Камол. Меҳрибон онагинам, сизни кўришнинг ўзи бир бахт. Таҳликада эдик.

Жамилабону. Мендан кўнглинг тўқ бўлсин. Соғман, болам.

Ота Дархон. Бугун ой қаёқдан чиқди, Жамилабону? Қандай рухсат беришди сизга?

Жамилабону. Бу катта тарих, Ота Дархон. Бормаган жойим, бош урмаган остонам қолмади. Шайхулисломни қидириб тополмадим. Фозил бинни Аёз билан Низом Вали истеъфога чиққанмиш.

Азиз Камол. Жобир Ансор ҳаром қилмишлари гувоҳларини бир-бир йўқ қилишга киришибди-да.

Ота Дархон. Шундай бўлмоғи—табiiий. Гумроҳлар билан иш юритмоқчи. Хўш-хўш?

Жамилабону. Чидамадим. Тўғри тигипарронга учрагур «саиди раис», э, эсим курсин, жаллод Жобир Ансорга йўлиқиб, томоғидан хиппа олдим. Қайдам, халқ газабидан ҳайиқдим, ё бўлмаса... Ижозат берганига ўзим ҳам ҳали-ҳали инонгим келмайди.

Ота Дархон. Пойтахтда нима ҳол?

Жамилабону. Тўс-тўполон. Намойиш устига намойиш, отиш устига отиш, қамаш устига қамаш, яна га-

зотларини айтмайсизми! Кўча-кўй аскарлар, танклар билан тўла. Шунда ҳам денг, халойиқ тап тортмай «Азиз Камол!», «Азиз Камол!» деб олқишлайди, уйимиз олдидан ўтади. Ичимда севинаман: «Ҳа, болам эл дилида. Ундайлар ўлмайди», деб.

Азиз Камол. Сўзамол онажоним... Ойиша билан Малик Маҳмуддан хабарингиз борми?

Жамилабону. Йўқ, паҳлавоним. Лекин радиодан бир гапни эшитувдим. Ойиша билан Малик Маҳмуд боши учун 20 минг доллар, Нуржаҳон боши учун 10 минг доллар қўйишибди.

Азиз Камол. Нуржаҳонга ҳам-а?

Жамилабону. Биз, болам, у қизгинани яхши тушунмадикмикан? Мундоғ қарасанг, нияти холис кўринади. Юрагида севги ўти ёнмоқда шекилли.

Азиз Камол. Билмадим.

Жамилабону. Форларинг зах * экан. Ўзларингни эҳтиёт қилинглар.

Қоровул (*кириши билан*). Вақт тугади. Чиқинг!

Жамилабону. Акиллашини қаранг-а! Тавба... Ота Дархон, ўғлимни сизга, сизни ўғлимга топширдим, тетик бўлинглар. Паҳлавоним, (*пешонасидан ўпади*) мендан хавф олма. Фарзанд омон бўлса, онага бало ҳам урмайди. Хайр, энди кетай.

Ота Дархон билан Азиз Камол онани кузатадилар. Қоровул шам ёқиб чиқади-да, панжара қулфларини солади. Бир дақиқадан кейин фор ташқарисидан отишма, муштлашиш, курашнинг тўс-тўполони эшитилади. Сўнгра панжара қулфлари очилиб, ўн чоғлик қуролланган йигитлар билан Нуржаҳон пайдо бўлади. Азиз

Камол липиллаган шамни олганича у томон отилади.

Азиз Камол. Қимсиз?

Нуржаҳон. Саиди раис, мен — Нуржаҳон. Ассалом, Ота Дархон.

Имсиз-димсиз кўришадилар.

Нуржаҳон. Уртада юрган воситабозлардан куйдим. Саиди раис, беадабингизни кечиринг! Якка ўзингизга айтмоқчи бўлган икки оғиз сўзим бор. (*Ота Дархонга.*) Ялинаман!

Азиз Камол майли билан Ота Дархон ўзини четга олади.

Азиз Камол. Биз яккамиз. Қулоғим сизда.

Нуржаҳон. Ҳимматингиз бошимга дурра. Беадабингизни кечирганингизни ҳам эшитсам.

Азиз Камол. Хўш?

Нур жаҳон. Миннатдорман, саиди раис. Кечмиш фожиалар хаёлимдан чиққан — инонинг. Вужудим севги оташида. Туну кун сизни дейман, фақат сизни. Ешлигим ҳаққи, севгим ҳаққи, айтинг-чи, умид қилсам, ишонсам бўладими? Бир оғиз сўзингиз мени азобдан, жаҳл жаҳолатидан, нонкўрликдан халос этиши мумкин, Азиз Камол!

Азиз Камол. Нуржаҳон, кўзимга тик қаранг-а! Нега кўзингизни олиб қочасиз! Кўрдингизми, сизга хос чирой, латофат бир қирғоқда-ю, севги, садоқат ўзга қирғоқда. Жаҳл жаҳолатидан, дайди хаёллардан ҳали қутулганингизча йўқ. Шунга кўра севги изҳорингиз ёлгон кўрилади.

Нур жаҳон. Кўздан сир олишда янглишдингиз. Қисматим оғир экан. Қиз нарса бардоши — денгиз. Кутганим бўлсин. Озод, саломат экансиз, шу ҳам мен учун катта саодат. *(Уйқудан уйғонгандай.)* Малик Маҳмуд соқчилар бошини янчди-ю, ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Ота Дархон. Наҳотки?

Азиз Камол. Ташқаридагилар ким?

Нур жаҳон. Малик Маҳмуд одамлари. Тез! Қани, кетдик. Тезроқ!

Бир лаҳзали сукутдан, ағрайишдан сўнг горни ташлаб чиқадилар. Сал фурсатдан сўнг бўм-бўш горга туртина-туртина Жамилабону кириб келади.

Жамилабону. Шўрим! Пешонам!.. Азиз! Ота Дархон!.. Паҳлавоним!.. Жавоб йўқ... Алдашибди!.. Эшитдим, мана шу қулоқларим эшитди... Алдашибди... Айғоқчилар макр тузоғи... Дард устига чипқон... Дод! Мусибат тигидан дод!.. *(Беҳуш йиқилади.)*

ТУҶҚИЗИНЧИ ҚҶРИНИШ

Қора ўрмон орасидаги яланглик. Тонг отмоқда. Ҳансираган одамлар — Нур жаҳон, Ота Дархон қўлтирига кирган Азиз Камол, қуроллари шай йигитлар пайдо бўладилар.

Азиз Камол. Ота Дархон, ўтлоққа бир оз ёнбошланг-а. Мана мундай. *(Ўзи ҳам ўтиради.)* Уҳ-ҳ!..

Ота Дархон *(нафасини ростлаб)*. Майса... Кўм-кўк майса! Қандай хушбўй, маст қиламан дейди-я.

Азиз Камол. Тонг нафаси — нақадар ором... ҳаловат. Ҳали-замон қуёш чиқади, олам нурга чўмилади.

Нур жаҳон *(кўзлари ножўя, ўз-ўзига)*. Адашмадимми? Йўқ, тайин қилинган жой — шу... ҳозир қорамни

олишим билан... (Уфринчи кўз билан йигитларга имо қилади-ю, ялангликдан чиқади.)

Куролланганлар Ота Дархон билан Азиз Камолни ҳалқага оладилар.

Офицер. Қимир этган тил тортмай ўлади!

Ота Дархон. Аҳ?!

Азиз Камол. Ифлослар!.. Тузоқ!

Жобир Ансор, Бэлл Смит билан бирга Нуржаҳон киради.

Бэлл Смит (секин). Пойтахтдаги ишлар кўзимга хунук кўринмоқда. Тезроқ қайтиш шарт. (Бепарво истехзо билан овозини баралла қўйганича.) Раис жаноблари, эртанги газеталарда нечук «хабар» босилар экан?

Жобир Ансор (ўринларидан дик туришган Азиз Камол билан Ота Дархоннинг ғазабнок кўзларига жилмайганича). Этларини ўлдириб қўйинг!

Каллакесарлар уларни қўндоқ хезлаб ўтқозишади.

— «Хабар» рубонийдай қисқа бўлади, жаноб элчи. «Ватанпарвар аскарларимиз бетавфиқ коммунистлар ёрдамида чоҳдан қочган қизил сотқинларни — Азиз Камол ҳамда Ота Дархонни отиб ўлдиришдан ўзга илож кўрмаганлар!» деб ёзишади. Қалай?

Бэлл Смит. Бенуқсон. Ҳи-ҳи-ҳи.

Нуржаҳон. Исқирт чолни билмайману, аммо мана бу чурвақанинг бошини ўзим мажақлайман, падари бузрукворим қирол Ҳумоюн қонига қон беради. Чурқ этсинчи! Ижозат этинг, саиди раис?

Бэлл Смит. Ошиқманг, маликам! Сўраганинг айби йўқ, хўш, Азиз Камол, ҳормасинлар энди? Ҳалол ва ҳаром ҳақидаги баҳсинг якуни — шу. Ғарб хоҳишларига қарши бориш осон эканми, лафзи ҳалол?

Азиз Камол. Зулм ва тажовуз ҳаромхўрлари билан ади-бади қилиб ўтирадиган аҳмоқ йўқ! Тарих вақтдан яхши табибни билмайди...

Бэлл Смит. Ҳм... Жуда соз-да. Маликам, жон бор ерда қазо бор. Қора ўрмон овчилари ҳунарини кўрсатиб қўярмисиз! Айни вақти! (Аста чиқади.)

Нуржаҳон (калакесарлардан бирининг автоматини олади). Оёққа боссинлар, куётўрам! (Ўз-ўзича) Отам ўчини оларману севгим ҳам ўлади. Хун билан севги... севги билан ўлим... Пешонам қурсин... Шўр экан:

Жобир Ансор. Нуржаҳон?! (Қулоғига) Е тахт, ё тобут!

Нуржаҳон (*ҳушёр тортади, Азиз Камолга*). Ҳой, валламат! Кўзимга қара! Ҳой, кўзимга қара!

Урмондан отилиб чиққан Малик Маҳмуд Нуржаҳон қўлидаги автоматни уриб туширади. Епирилган одамлар — Деҳқон, Ишчи, Талаба ва бошқа қасоскорлар ялангликни ўраб оладилар-да ҳаммасини қуролисизлантирадилар.

Ойиша. Вақт сизларники эмас, масхарабоз жаноблар! Малик Маҳмуд, каллакесарларни... ҳа, мана бу ойнмчани — олиб чиқинг! Ҳавони бузишмасин. (*Деҳқон, Ишчи, Талабага.*) Иккисига эҳтиёт бўлинглар. (*Яланглик ноҳусинлардан тозаланар экан, ҳайрат ва шодликдан эҳушларини йўқотаёзган Азиз Камол билан Ота Дархон томон отилади.*) Қардошларим!..

Ота Дархон йиғлайди. Азиз Камол ҳам кўзларидан юмалаган ёш томчиларини тўхтатишдан ожиз. Ойиша уларнинг юз-кўзларидаги лой аралаш ёшни артиш билан овора. Малик Маҳмуд кириб, қадрдонларни қучоғига олади. Сўнгра Ойиша мурдадек оқарган Жобир Ансор билан Бэлл Смитга яқинлашади.

— Саиди раис Азиз Камол, бу думи гажак чаёнларни нима қил дейсиз?

Деҳқон. Саида Ойиша, ўзимизга топширинг, мажақлаб ташлаймиз бу лаънатиларни!

Ишчи. Тегирмонтоши остига бостирсак ҳам ҳақимиз кетади!

Талаба (*қоши учиб*). Сазойи!.. Пойтахт майдонида сазойи қилиб чипқон чиққан тилларидан осий керак, саида Ойиша!

Ота Дархон. Болаларим, бу зулмат газандалари гуноҳига яраша жазони одамзод ҳали ўйлаб топганича йўқ. Бечора юртимиз заволи шулар!

Азиз Камол. Малик Маҳмуд кўздан йўқотинг буларни.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис. (*Олиб чиқади.*)

Азиз Камол. Саида Ойиша, гуноҳқорингизни кечирарсиз. Энди бу ёғига қандай маслаҳат берасиз?

Ойиша (*соатига қараб*). Шаҳримиз... (*Шу чоқ пайдо бўлган Фулом ака топширган хатни ўқир экан, беҳад хурсанд.*) Пойтахт сизни кутмоқда!

Ота Дархон. Пойтахт?!

Фулом ака. Ҳа-да, биродари киром!

Ота Дархон. Ажаб савдо!.. (*Кўрагини гижимлаганича йиқилди.*)

Фулом ака дўсти бошини бағрига олади.

Ота Дархон (*ярим-ёрти тилга киради.*) Ғулом-жон... мешкоб... битди, юрак қурмагур чидамади-я. Азиз!.. Ойиша!.. Бечора халқим... ситамини, қулбасини ёритиш... чиқмасин... эсларингдан... Оқ йўл!.. Ҳамиша бирга... бўларсизлар... умидида жон беряпман! Умрим вафо қилмади... Алвидо, болаларим... (*Улади.*)

Азиз Камол (*кўзлари узоқларга тикилган*). Оппоқ тонг отмоқда. Осиё, Лотин Америкаси, Африка тонги!.. (*Ота Дархонни даст кўтаради.*) Бу заҳматкаш, имони бутун инсон байроқдай муқаддас... қўлимизда боради... Ойишам, тошқин зиё, қани йўл бошланг! Ҳали енгиш лозим бўлган машаққатлар, қиладиган ишларимиз кўп; дўстларим!.. Қетдик!..

Т а м о м